

MARIJANSKI KULT U HRVATSKOJ DO XI STOLJEĆA (prema pisanim dokumentima)

Eduard PERIČIĆ

Marijanski kult se danas kod Hrvata očituje kroz više od 1000 crkava, koje su posvećene Bl. Dj. Mariji, od kojih 238 narod smatra svojim posebnim svetištima sa slikama ili kipovima koji privlače privatna i javna hodočašća.¹

Sasvim je razumljivo da su Hrvati prihvatili štovanje i ljubav prema Bogorodici u isto vrijeme kad i kršćanstvo, te da taj kult svoje početke bilježi još iz vremena njihova doseljenja u današnju domovinu. *Marijanski kult kod Hrvata također je najuže povezan s marijanskom pobožnošću koju su oni zatekli među latinskim stanovništvom Panonije, Dalmacije i Istre* još u vrijeme dolaska u ove stare rimske provincije u VII stoljeću.

Podaci o najranijoj pobožnosti Hrvata prema Majci Božjoj, premda ne tako brojni, raznoliki svojim sadržajem i postankom, pružaju ipak prilično jasnu sliku. Mi ćemo se ovdje ograničiti samo na *pisane dokumente i to najprije diplomatskog, više-manje profanog karaktera, a zatim strogo crkvenog, liturgijskog karaktera*. U toj drugoj grupi dokumenata posebno su za nas zanimljivi *podaci pisani narodnim jezikom, latiničkim ili glagoljskim pismom*. Budući da su takvi rijetko sačuvani iz najranijih vremena, morat ćemo se zadovoljiti analogijama.

Radi lakšeg razumijevanja potrebno je makar u kraćim crtama dati prikaz početaka kristijanizacije kod Hrvata kao i ostalih mogućih i stvarnih utjecaja na prihvaćanje i razvoj marijanskog kulta kod Hrvata. Radi preglednosti, koliko je moguće, slijedit ćemo kronološki red, počevši sa VII pa do XI stoljeća, dokle ovaj rad i seže.

I

Govoreći o pokrštenju i prvoj kulturi Hrvata, *Trpimir Macan* u nedavno izašloj knjizi *»Povijest hrvatskog naroda«* piše: *»Prihvaćajući*

¹ Ova se radnja donekle razlikuje od radnje napisane na francuskom jeziku za *Acta congressus Mariologici-Mariani* koja će biti izdana uz VI mariološki i XIII marijanski međunarodni kongres održan u Zagrebu 6—14. VIII 1971. Razlike se ne odnose na samu srž radnje nego više na stil i opširnost prikazivanja pojedinih pitanja, posebno onih koji se odnose na dokumente liturgijskog karaktera.

kršćanstvo narodi su bili priznavani za ravnopravne drugima i nisu se izvrgavali progonima i ratovanjima do uništenja. K tome su postajali dionici evropske kulture jer se sa širenjem kršćanstva među njih širila i pismenost, bez koje se ne može ni zamisliti život civiliziranih naroda.«² Tim mislima T. Macana možemo dodati i rječite pretpostavke *Rudolfa Brajčića* iz njegove radnje »*Marija među Hrvatima*«: »Upivši u se katolicizam nisu mogli ne biti očarani i najljepšom zvijezdom na nebu kršćanstva, Marijom. Pa kult prema Mariji i jest nešto najprivlačnijeg, najneposrednijeg, najprirodnijeg svakoj duši, osobito priprostoju i plemenitoj. Takvu je dušu imao hrvatski narod. Zato prima Mariju, kao dar nove vjere, sinovski odano, plemenito i žarko. Njegova je vjera na početku elementarna, neprofinjena, zato neposrednija, zanosnija i puna Marije.«³

U današnju postojbinu Hrvati su se doselili u trećem deceniju VII stoljeća, za vrijeme bizantskog cara *Heraklija I* (610—641), koji ih je pozvao ili se barem suglasio s njihovim dolaskom na teritorij kojim je nominalno vladao bizantski car.⁴ Konstantin Porfirogenet piše u 31. poglavlju djela *De administrando imperio*, da je Heraklije odmah zatražio od pape misionare koji će raditi na pokršćavanju Hrvata: »Car Heraklije pak poslao je i doveo iz Rima svećenike, od kojih je učinio nadbiskupa, biskupa te svećenike i đakone, i pokrstio je Hrvate, a ti Hrvati u to doba imali su vladara Porga.«⁵ *Nepoznati autor Historiae Salonitanae Maior* iz XI stoljeća⁶ govori da je prvi misionar u ovim krajevima bio *Ivan iz Ravene* i da ga je papa Ivan IV Dalmatinac posvetio za biskupa obnovljene salonitanske nadbiskupije u Splitu.⁷ *Toma Arhiđakon* (XIII st.) koji gotovo istim riječima opisuje dolazak i djelovanje »prvog splitskog nadbiskupa Ivana« ne spominje ime pape koji ga je u ove krajeve poslao, no iz konteksta je jasno da se radi o istom

2 T. Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1971, 18

3 R. Brajčić, *Marija među Hrvatima*, Croatia Sacra, Zagreb 1943, 351.

4 C. Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Migne Patrologia graeca, 113; J. B. Bury, *The treatise De administrando imperio*, u *Bysantinische Zeitschrift* 15 (1906), 522—525; F. Ivornik u *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio Commentary*, London 1962, 93ss; F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquum illustrantia*, MSHSM (1877) (dalje samo Rački, Doc.), 291; *Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zem. arkiva*, g. XX, Zagreb 1918, 81; F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb 1962, 76; D. Mandić, *Dolazak Hrvata na Jadran*, u *Rasprave i prilozii*, Roma 1963, 51—76; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 126—141; G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, 90—91; isti, *Die Byzantinische Staatenhierarchie*, Seminarium Kondakovianum, VIII, 1936, 43.

5 Migne, PG, 113, col. 283—284, 275—276; Rački, Doc., 264—272.

6 M. Barada, *Dalmatia Superior*, Rad JA 270, 1949, 102. naziva ovo djelo »*Historia salonitanorum pontificum od nepoznatoga pisca?* Posebno su je obradili: S. Gunjača, *Historia salonitana maior*, Rad JA 283, 1951. i N. Klaić, *Historia salonitana maior*, Beograd 1967. Prema mišljenju *dra Stjepana K. Sakača* prof. na Papinskom Orijentalnom institutu u Rimu autor ovog djela mogao bi biti splitski kanonik *Gvaltarije* iz druge polovine XII stoljeća (tuzmeno saopćenje).

7 »Interea summus pontifex Joannes quartus misit quendam legatum, nomine Joannem, patria Rāvenatem, qui partes Dalmatie (et Croatiae) peragrando salutaribus monitis christicolae informaret. . . Venerabilis ergo Joannes cepit clerum et populum exhortari, ut archiepiscopus, patrum civitatis antiquae intra se instaurare deberent. Tunc eo advento clero, ut moris est. electio in persona predicti Joannis concorditer ab omnibus celebrata est. . . consecratione suscepta a domino papa Joanne. . . tanquam bonus pastor ad proprias oves accessit. . .« N. Klaić, *Historia salonitana maior*, 94; S. Gunjača, n. dj., 197—199.

vremenskom razdoblju.⁸ Da je Ivan Ravenjanin djelovao u VII stoljeću a ne kasnije kako to tvrde neki autori,⁹ svjedoči niz podataka različitih postankom i karakterom i koji se međusobno upotpunjuju.¹⁰

Osim Ivana Ravenjanina uskoro među Hrvatima djeluju i drugi *misionari-biskupi*, kako to izričito stoji u poslanici pape Agatona caru Konstantinu IV Pogonatu 680. godine. U toj poslanici Papa veli, da su za tadašnja vjerska pitanja zabrinuti ne samo biskupi, koji su bili prisutni na rimskom saboru, nego također i odsutni biskupi, koji rade među novoobraćenim narodima: Langobarda, Slavena, Franaka, Gala, Gota i Britanaca.¹¹ Za te narode Papa veli, da su sada *iste vjere s nama*.¹² Vrijedno je spomenuti da su na *crkvenom saboru u Rimu* koji je papa Agaton održao o Uskrsu god. 680. bili prisutni *biskupi Istre*

⁸ Međutim papa pošalje nekog legata po imenu Ivana, rodom Ravenjanina, da, putujući po dalmatinskim i hrvatskim krajevima, spasonosnim opomenama poučava kršćane. U solinskij pak crkvi od vremena uništenja nije bio zareden biskup. Prepoštovani Ivan počne, dakle, poticati kler i narod, da bi morali u svojoj sredini obnoviti nadbiskupiju staroga grada, što je njima bilo veoma milo i ugodno. Tada, pošto se je sastao kler, kako je bio običaj, svi složno izaberu gorespomenutog Ivana. Pošto ga je gospodin papa konsekrirao, pristupio je kao dobar pastir k svojim ovcama. Toma Arhidakon, Kronika, ed. V. Rismoždo, Split 1960, 24. Obzirom na odnos Historiae salonitane maior i Tomine Historiae salonitane kada se radi o tretiranju istih događaja na različiti način M. Barada daje prednost Historii salonitani maior: »redakcija HSP svakako je starija od Tomine, a kako sam pokazao i pouzdanija, te joj se kao izvoru mora dati prednost pred Tominom«. *Dalmatia superior*, 108.

⁹ N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 193—203. Na strani 193. N. Klaić smatrajući da je Historia salonitana maior samo prerada Tominovog djela dodaje: »Spomenuti je anonim stavljač i dolazak Ivana Ravenjanina, tj. Tomina prvog splitskoga nadbiskupa, u doba pape Ivana IV. Ali, sve se čini da mu baš nisu bili osobito jasni pojmovi o kronologiji jer je dolazak opata Martina datirao 625. godinom, a izbor je nadbiskupa Ivana stavio u 1102. godinu!« S tvrdnjom da anonimom nisu godine pouzdane možemo se složiti, no ne u potpunosti. On ipak obojicu stavlja, i opata Martina i Ivana Ravenjanina, u vrijeme vladanja pape Ivana IV Dalmatina koji je sigurno vodio račun o stanovništvu svoje domovine. Uostalom i sama N. Klaić u bilješki 515 uz podatak o Ivanu Ravenjaninu navodi: »S2 jedini ispravlja kazinu u 652; što S3 preuzima, al prepisuje 642.« Budući da original nije sačuvan ne možemo gozati da li je griješio prvi sastavljač Historiae salonitane maior ili kasniji prepisivač.

¹⁰ S. Sakač, *Apostol Hrvata Ivan Ravenjanin*, Zivot XIX, Zagreb 1938, 401—421. C. Kniewald, *De Evangeliarior Spalatensi*, Ephemerides Liturgicae, vol. LXXI, Roma 1957, — Ad: Perinčić: MARIJANSKI KULT U HRVATSKOJ DO XI STOLJEĆA

408—427; B. Gušić, *Najstarije hrvatsko naseljenje oko Nina* (Predavanja održana u JA, svezak 39), Zagreb 1970, 28; M. Faber, *Zur Entstehung von Farlati's Illiricum sacrum*, Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, 3 (1895) 394; Lj. Karaman, *O počecima sredovjekovnog Splita do godine 800*, Hofiliferov zbornik, Zagreb 1940, 419—436; M. Barada, *Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel-Sućurca*, Hofil. zbornik, 412, bilj 44; D. Mandić, *Pokrštenje Hrvata*, Rasprave i prilozi, 132—144.

¹¹ »... in medio gentium tam Langobardorum quamque Sclavorum, nec non Francorum, Gallorum et Gothorum atque Britanorum, plurimi confamulorum nostrorum esse noscuntur, qui et de hoc curiose satagere non desistunt, ut cognoscant quid in causa apostolicae fidei peragatur: qui, quantum processse possunt, dum in consonantia fidei nobiscum tenentur, tantum, quod absit, si quid scandali in fidei capitulo patiantur, inveniuntur infesti atque contrarii. Nos autem, licet humillimi, summis viribus entimur, ut christiani vestri imperii respublica, in qua beati Petri apostolorum principis sedes fundata est, cuius auctoritatem omnes christianae nobiscum nationes venerantur et colunt: per ipsius beati Petri apostoli reverentiam, omnium gentium sublimior esse monstretur.« D. Mansi, *Conciliorum amplissima collectio*, 11, 294 CD; Migne, PL 87, 1224s; D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, 134; S. K. Sakač, *Un pacto entre la Santa Sede y Croacia (s. VIII) contra la guerra y en favor de la paz internacional* (Conferencia, leida el 30 de mayo de 1952, en la sección historico-arqueologica del XXXV Congreso Eucarístico Internacional de Barcelona, Hrvatska Revija, Buenos Aires 1954, sv. 1 (13), 3—4; D. Mandić, n. dj. 134.

¹² Isto. Da se podatak o Slavenima odnosi na Hrvate van svake je sumnje budući da prvi počeci kršćanstva kod sjevernih Slavena počinju koncem VIII stoljeća (usp. F. Dvornik, *Cambridge medieval history IV*, London 1927, 215ss; N. de Baumgarten, S. Vladimir et la conversion de la Russie, *Orientalia christiana* 27, Roma 1932, 1—136; N. Zernov, *Vladimir and the origin of the russian church*, The slavonic and east europ. review 28 (1942—1950) 123—138, 425—438; S. Ketrzynski, *The introduction of christianity and early kings of Poland*, The Cambridge med. hist. I, Cambridge 1950, 16—42.). Ne može se raditi ni o Bugarima, jer su oni došli na Balkan tek 681. godine i ostali pogani sve do 864. godine A. Vaillant-M. Lascaris, *La date de la conversion des Bulgares*, Revue des études slaves 13, Paris 1933, 35s; G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, 227—8). Ne radi se ni o Slavenima, budući da se oni na kršćanstvo nisu obratili prije druge polovice VIII stoljeća (F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I*, Ljubljana 1902, 192ss, 203ss, 263—272; M. Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana 1955, 78, 89—95).

kao i biskup otoka Krka koji je u to vrijeme pripadao istarskoj crkvenoj provinciji.¹³

Na kristijanizaciju Hrvata utjecahu i preostali *kršćani-Romani* — koji su se zadržali među Hrvatima, kao i oni koji su se sklonili u primorske gradove i na otoke. Između dva naroda moralo je ubrzo doći do povezanosti i nužne razmjene utjecaja, pa su na taj način i poganski Hrvati mogli upoznati kako kršćansku, tako isto i marijansku baštinu svojih susjeda starosjedilaca.

Naveli smo gore da je prema Porfirogenetu car Heraklije zatražio misionare za Hrvate. Poznato je međutim i to da je isti car bio i na poseban način pobožan prema Bogorodici, čiju je ikonu uvijek sobom nosio, i u opasnostima poticao vojnike da joj se utječu u zaštitu.¹⁴ Nije isključena mogućnost i njegova, makar posrednog, utjecaja na početke marijanskog kulta kod naroda za čiju se kristijanizaciju zauzima.

Papa Ivan IV Dalmatinac, koji je prema pisanju *Historiae Salonitanae Maior* posvetio za biskupa Ivana Ravenjanina, i koji je u to vrijeme ili nešto ranije poslao u ove krajeve opata Martina da otkupljuje sužnje i donese relikvije solinskih mučenika,¹⁵ također je bio vrlo pobožan prema Bogorodici o čemu rječito govori veličanstveni *mozaik kapele solinskih mučenika u Lateranskoj bazilici*. Mozaik kapele blješti se u zlatu i bojama, a sastoji se iz hijeratičnog niza svetih likova, koji su sučelice postavljeni pred zlatnom pozadinom beskrajnog prostora. U sredini oble niše je prikazana Marija, kako diže ruke moleći (Virgo orans), a do nje redom prvaci apostola sv. Petar i Pavao, pa sv. Ivan Krstitelj i sv. Ivan Evangelist te biskupi mučenici solinski Venancije i Dujam, na krajevima napokon dva pape koji su gradili kapelu Teodor i Ivan IV s modelom crkve u skutu.¹⁶ »I tako možemo kazati da su još poganski Hrvati omogućili i upotpunili izgradnju ove veličanstvene kapele¹⁷ u Krstionici u Lateranu. I nije li možda Djevica Marija koja se moli bila od pape Dalmatinca namijenjena kao vođa na putu krštenja novom narodu koji je došao u njegovu domovinu.«¹⁸

13 Od biskupa istarske crkvene provincije bili su prema potpisima slijedeći: »Agatho... episcopus s. eccl. Aquilejensis provinciae Istriae; Cyriacus... episcopus s. eccl. Polensis provinciae Istriae; Aurelianus... eccl. Parentinae...; Ursinus... Cencensis...; Andreas... eccl. Valentane prov. Istriae; Gaudentius... eccl. Tergestinae, provinciae Istriae.« *Migne, PL 87, col. 1241. col. 1244.*

14 S. Sakač, *Le culte marial en Croatie-Dalmatie médiévale*, u *Maria, Etudes sur la Sainte Vierge*, Paris 1958, Tome V, 630; N. P. Kondakov, *Ikografija Bogomateri*, t. II, — Peterburg 1915, 126—127.

15 »Johannes, natione Dalmata, ex patre Venantio Scholastico, sedit ann. I, menses VIII, dies XVIII. Hic temporibus suis misit per omnem Dalmatiam seu Istriam multas pecunias per sanctissimum et fidelissimum Martinum abbatem propter redemptionem captivorum qui depraedati erant a gentibus. Eodem tempore fecit ecclesiam beatis martyribus Venantio, Anastasio, Mauro et aliorum multorum martyrum, quorum reliquias de Dalmatias et Istriis adduci praeciperat, et recondit eas in ecclesia suprascripta, iuxta fontem lateranensem, iuxta oratorium veati Johannis Evangelistae, quam ornavit et diversa dona obtulit...« *Liber Pontificalis*, ed. L. Duchesne, Paris 1886, 330; *Hist. Sal. Maior*, ed. Klaić, 94.

16 Lj. Karaman, *Ziva starina*, Zagreb 1943, 35—36; S. Sakač, *Le culte marial*, 632—633; J. Wilpert, *Die römischen Mosaiken der kirchlichen Bauten vom IV bis VIII Jahrhundert II*, 2, Freiburg im Br. 1924, 735—739, fig. 308; M. Vloberg, *Les types iconographiques de la Mère de Dieu dans l'art bysantin*, *Maria*, t. II, 425—426.

17 Lj. Karaman, n. di., 36.

18 O pokrštenju Hrvata najnovije mišljenje vidi kod D. Mandić, *Pokrštenje Hrvata*, Rasprave i prilozii, 109—144. O počecima kristijanizacije kod Hrvata isp. još: A. Rambaud, *L'empire grec au dixième siècle: Constantin Porphyrogène*, Paris 1870, 273; J. Pargoire *L'église byzantine de 527 à 847*, Paris 1905, 17, 188; F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris 1926, 67. i dr. lit. nav. kod B. Gušić, *Starohrvatsko naseljenje Ravnih Kotara*, Radovi IJAZ u Zadru sv. XVIII, str. 144, bilj. 38—41.

Najneposredniji utjecaj na marijansko raspoloženje Hrvata morao je izvršiti upravo *nadbiskup Ivan Ravenjanin*. Došao je iz Ravene koja se u štovanju Majke Božje natjecala s Rimom i Carigradom,¹⁹ te nije ni čudo da je njegov prvi čin pri obnavljanju salonitanske nadbiskupije u Splitu bio posveta nove katedrale na čast Uznesenja Blažene Djevice Marije.²⁰ I tako je nova katedrala, bivši Dioklecijanov mauzolej, kao i čitava nadbiskupija stavljena pod posebnu Gospinu zaštitu.²¹ Bez obzira koliko je sačuvana hijerarhija preostalih dalmatinskih gradova priznavala prava obnovljene nadbiskupije i metropolije, njoj je bar *ure antiquo* pripadao sav teritorij kako bizantske Dalmacije tako i čitavog teritorija kojeg nastavahu Hrvati.²² Prema tome Gospa je bar indirektno označena kao patron čitave Dalmacije s Hrvatskom. Središnji prilike u splitskoj crkvi nadbiskup Ivan odlazi među Hrvate »per Dalmatie et Slavonie regiones«, obnavljajući crkve, postavljajući biskupe, raspoređujući župe, pridobivajući malo po malo surove narode katoličkom shvaćanju.²³

Prema pisanju *Historiae Salonitane Maior* i Tome Arhiđakona, *stanovnici porušene Salone* dobili su od bizantskih careva »sacrum rescriptum« kojim im se dozvoljava da se nastane u Splitu — bivšoj Dioklecijanovoj palači. »Bila je također upućena zapovijed vojvodama Gota i Slavena, u kojoj se strogo naređivalo, da ne nanose nikakvu smetnju solinskim građanima, koji borave u Splitu.« Primivši, dakle, zapovijed vladara, nisu se više usuđivali navaljivati na Splitsane. Tada, pošto je između njih uglavljen mir, počnu Splitsani sa Slavenima malo po malo drugovati, obavljati trgovačke poslove, sklapati brakove i činiti da žive u miru i prijateljstvu s njima.²⁴ Primajući s rezervom podatak o »strogoj zapovijedi« možemo nesumnjivo prihvatiti podatak da je ne samo između Splitsana i Slavena, odnosno Hrvata nego isto tako između svih Romana i Hrvata ubrzo došlo do normalnog života: uspostavljaju se poznanstva i prijateljstva; sklapaju se brakovi. Došljaci Slaveni-Hrvati stadoše pomalo asimilirati dotadašnje stanovništvo: Rimljane i romanizirane Grke, Ilire i dr. S vremenom su se starosjedioci sasvim izgubili među došljacima ali ona kulturna dobra što su ih naši

19 S. Sakač, *Le culte marial*, 633.

20 »A videći, da narod raste u ljubavi za bogoslužjem, odmah se prihvati hvalevrijednog djela, i Jupiterov hram, koji je u samoj carskoj zgradi bio uzvišenijim znakovima podignut, očisti od lažnih idola, postavljajući na njemu vrata i prijevore. Tada urekavši svečanost posvećenja, sa svih se je strana sabrao velik narod. Učinio je, dakle, od onog hrama crkvu, posvetivši je u velikoj pobožnosti i veselju svih, koji su se bili okupili, u čast boga i slavne djevice Marije.« *T. Arhiđakon, Kronika, izd. V. Rismondo, 24.*

21 I razrušena katedrala stare Salone bijaše posvećenja Blaženoj Djevici Mariji, te se može reći da je i u tome nastavljena, odnosno, obnovljena tradicija salonitanske metropolije. usp. S. Sakač, n. dj. 633.

22 Toma Arhiđakon pišući u glavi I svoje kronike o Dalmaciji kaže: »Uistinu se nekad ime Dalmacija prostranije govorilo; smatrala se, naime, da je jedna provincija sa Hrvatskom.« Kada pak u glavi XIII govori o splitskim nadbiskupima o kojima postoji uspomena kaže: »Bilo je, pak, u splitskoj crkvi mnogo biskupa, kojima su, po povlastici solinske crkve, iskazivali poslušnost svi biskupi Gornje i Donje Dalmacije, kao sufragani od starine...« U glavi, pak XVI spominjući crkveni sabor u Splitu »u vrijeme gospodina Aleksandra pape i Ivana predhodnika gorespomenutog Lovre...« kaže da je to bio »sinod svih prelata Dalmacije i Hrvatske...« dok je iz prethodnog teksta jasno da splitskog nadbiskupa smatra metropolitom Dalmacije i Hrvatske. *T. Arhiđakon, Kronika, 11; 25; 29.*

23 Isto, 24.

24 Isto.

pređi od njih primili, ni do danas se nisu izgubila.²⁵ To isto možemo s punim pravom primijeniti i na marijanski kult kod Hrvata o čemu ćemo navesti samo nekoliko primjera.

Grad Nin, antička Aenona, jedno od prvih središta državne i crkvene organizacije kod Hrvata,²⁶ imao je još iz vremena prije seobe naroda baziliku Blažene Djevice. »Brojni fragmenti troprutaste pleterne ornamentike, što ih je arh. Dyggve našao prigodom svojih iskapanja sv. Marije dokazuju da je unutrašnjost te Justinijanove bazilike bila restaurirana ili preuređena poslije avaro-slavenske provale upravo nekako u doba doseljenja Hrvata u 7. ili na početku 8. stoljeća.«²⁷ *Grad Zadar*, koji nakon pada Salone postaje metropola bizantske Dalmacije,²⁸ mogao je s ponosom isticati da je njegova prva crkva bila Gospi posvećena.²⁹ *Split* smo već spomenuli te možemo dodati i marijanske crkve koje su još do kraja VII ili u VIII stoljeću postojale u *Trogiru* (Sancta Maria de Plathea), *Dubrovniku* i *Kotoru*; u vrijeme ustanove biskupije, dubrovačka je postala katedralom.³⁰ I kao što su Hrvati u mnogo slučajeva sačuvali stara ilirska ili latinska imena gradova, rijeka, brda, na isti način je i marijansko nasljeđe latinsko-ilirskog stanovništva svojim najvećim dijelom postalo duhovnom baštinom Hrvata.

Sličan proces odvijao se i u *Istri*, nakon što su priobalni istarski gradovi krajem VIII stoljeća zajedno s kontinentalnim teritorijem hrvatske Istre došli pod političku dominaciju Franaka. Ti priobalni gradovi bijahu sjedišta biskupija³¹ kojima pripadahu Hrvati iz unutrašnjosti i odatle su dolazili svi vjerski impulsi, pa i oni koji su djelovali na razvoj marijanskog kulta.³² Istovremeno morale su na hrvatsko stanovništvo bliže i dalje okolice snažno djelovati veličanstvene Gospine bazilike *Eufrazijeva u Poreču*³⁴ i *Marija Formoza u Puli*.³⁵

Zbog višestoljetne izloženosti uništavajućim naletima i gospodstvu Turaka, uništeni su gotovo svi srednjovjekovni spomenici u unutrašnjosti Hrvatske, tako da je vrlo teško rekonstruirati sliku prvih početaka vjerskog života u tim krajevima. Spomenut ćemo makar dva sačuvana podatka, jedan iz Bosne a drugi iz Panonske Hrvatske.

25 J. Setka, *Hrvatska kršćanska terminologija*, II, Makarska 1964. (predgovor).

26 E. Peričić, *Nin u doba hrvatskih vladara i njegova statutarna autonomija*, Radovi IJAZ u Zadru (posebna izdanja), Povijest grada Nina, Zadar 1969, 105—155. (NBI Na str. 108. tiskarskom greškom stavljena je god 620. umjesto 626. za avaro-slavensko-perzijski pohod na Carigrad — termin kojim počinje naseljavanje Hrvata u današnju postojbinu).

27 B. Gušić, *Najstarije hrvatsko naseljavanje oko Nina*, 28.

28 N. Klaić, *Zadar, dalmatinska metropola do XII stoljeća*, Zad. revija 2—3, Zadar 1967.

29 »Narrano le nostre cronache che i Zaratini, dopo che abbracciarono la fede, fabbricarono in questo castello un'edicola in onor di Maria Vergine. Anzi si ritiene dal Ponte e dal Tanzlinger, che questa fosse stata la prima chiesa cretta in Zara al Dio de' cristiani.« C. F. Bianchi, *Zara cristiana I*, Zara 1877, 372.

30 S. Sakač, *Le culte marial*, 641; A. Crnica, *De cultu Assumptionis apud Croatos*, Alma socia Christi, Acta congressus Mariologici-Mariani vol. X, Romae 1953, 293—294.

31 Vidi bilj. 13.

32 Isp. u ovom zborniku radove B. Fučića i L. Ferenčića o štovanju Marke Božje u Istri prema ikonografiji i titulama crkava VI stoljeća.

33 N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 106—108; B. Malajoli, *La basilica Eufraziana di Parenzo*, Parenzo 1940.

34 L. Ferenčić, *Katedrala u Puli*, Spectrum 1, Zagreb 1971, 5—16; M. Mirabella, *Il duomo di Pola*, Pola 1943. U Puli je sv. Maksimilija — ravenski nadbiskup, rodom Istranin — dao u VI stoljeću sazidati cenobij Sv. Marije de Canneto. I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, I, Split 1963, 80.

35 Vl. Corović, *Izvjestaj o iskopavanjima u Brezi 1913. godine*, Glasnik Zem. muz. u Bosni i Hercegovini, vol. XXV, Sarajevu 1930, 409—420.

Godine 1913. u *Brezi kod Sarajeva* iskopani su temelji velike kršćanske bazilike iz VI stoljeća. U groblju koje se nalazilo u neposrednoj blizini pronađene su naušnice starohrvatskog stila, što nas upućuje na zaključak da su Hrvati upotrebljavali ovu crkvu i da su bili u njezinoj blizini sahranjivani. Među ostacima bazilike nađen je i jedan natpis koji glasi: »*V(irgini) Genitrici*« odakle zaključujemo da je u ovoj crkvi na poseban način štovana i zazivana blažena Djevica. Hrvati su tako prihvatili i obnovljeno svetište i kult koji je tu cvao.³⁶

U *Panonskoj Hrvatskoj*, tamo gdje se danas nalazi grad Zagreb već ranije je postojalo naselje »*Vicus latinorum*« (*Laska ili Vlaška ves*), kao i jedna Marijina crkva. Kada je oko 1094. Zagreb postao biskupijom ta je crkva pretvorena u katedralu. U XII stoljeću, malo naviše, na brežuljku Kaptol podignuta je neva, veća, katedrala koja je također posvećena Bogorodici, odnosno Njezinom Uznesenju na nebo. Povjesničari *Tkalčić* i *Šišić* tvrde da su još u VII stoljeću Hrvati ovdje zatekli latinsku kršćansku zajednicu i crkvu Blažene Djevice te da su respektilali i kršćane Romane i njihovu crkvu.³⁷

Gornjim podacima dodat ćemo samo još neke. Naime, *do XI stoljeća gotovo sve katedrale na dalmatinsko-hrvatskom teritoriju bijahu posvećene Majci Božjoj*. I tako se pred našim očima redaju katedrale u Poreču, Puli, Krku, Senju, Kninu, Biogradu na moru, Zagrebu, Kotoru (kolegijata), te kasnije na Rijeci, u Dubrovniku i Hvaru.³⁸ Gdje to ne bijahu katedrale, podizane su ugledne Gospine bazilike: *Sv. Marija u Ninu*,³⁹ *Sveta Marija Velika u Zadru*,⁴⁰ *Sancta Maria de Plathea u Trogiru* i druge crkve i crkvice po ravnicama i brdima, otocima i primorju, u gradovima i na selima, koje odreda imahu za patrona Blaženu Djevicu Mariju.⁴¹ Tima možemo pribrojiti i crkve na teritoriju *Duklje*, ili »*Crvene Hrvatske*« — kako je zove *Ljetopis popa Dukljanina*.⁴² U prigodi najnovijih iskopavanja, na mjestu gdje se nalazila crkva *sv. Marije u Duklji*, ispod temelja crkve, nađeni su ostaci bazilike. Ako prihvatimo da je crkva *sv. Marije* podignuta početkom IX stoljeća, možemo zaključiti da je i ona zamijenila stariju, predslavensku crkvu. Prema *Ljetopisu popa Dukljanina* kralj *Svetopeleg* bio je sahranjen u crkvi *svete Marije u Duklji*⁴³ i ona postaje krunidbena crkva kasnijih kraljeva.⁴⁴ Druga značajnija crkva bila bi *sv. Marija Krajinska* na *Skadarskom jezeru*, gdje je prema rečenom *Ljetopisu Kosara* sahranila tijelo kneza

36 S. Sakač, n. dj. 634.

37 I. Tkalčić, *Povjesni spomenici grada Zagreba*, I, Zagreb 1889, CXLIV; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 618; F. Fancev, *O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, 530.

38 A. Crnica, v. dj., 293—294.

39 C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, II, Zara 1879, 191; B. Gušić, *Najstarije hrvatsko naseljenje*, 19—21.

40 C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, I, 390; M. Grgić, *Dva nepoznata svetomarijska rukopisa u Budimpešti*, Kulturna baština samostana Svete Marije u Zadru, Zadar 1968, 123; »Snažno središte marijanskog kulta u Zadru u ranom srednjem vijeku bila je bazilika sv. Marije Veće tj. Uznesenja Marijina ili »Vela Gospa«, kojom je upravljao zbog regularnih kanonika.«

41 Isp. ovdje radnju I. Ostojića, *Crkve Blažene Djevice Marije na današnjem teritoriju Hrvatske do XI stoljeća*.

42 F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina* (posebna izdanja Srp. Kr. Akad.) Beograd 1928, 306.

43 »sepultusque est in ecclesia sanctae Mariae in civitate Dioclitana.« Šišić, LPD, 308.

44 »in eadem ecclesia eligerentur et ordinarentur omnes reges huius terrae.« Isto, 309.

Vladimira koji je bio 23. ožujka 1016. ubijen u Prespi.⁴⁵ Ta se crkva prvi put spominje u povodu sahrane u njoj Petrislava, oca kneza Vladimira krajem X stoljeća.⁴⁶ Uz te dvije crkve možemo spomenuti Andračijevu kapelu u Kotoru,⁴⁷ Sv. Mariju u Budvi, oko koje će se kasnije razviti *benediktinska opatija Sancta Maria de Punta*⁴⁸ i Sv. Mariju Ratačku, sjeverozapadno od Bara na rtu Ratac, pred zalivom Spič, gdje se danas nalaze veličanstvene ruševine benediktinske opatije Sv. Marije Ratačke, koja je igrala značajnu ulogu u kasnijim stoljećima srednjovjekovne povijesti ove oblasti.⁴⁹

»Nema sumnje — piše B. Gušić — da su prvi vjerovjesnici, koji su posredstvom tadašnjega bizantijskoga egzarha Izacija iz Italije došli u Hrvatsku,⁵⁰ bili monasi benediktinci.⁵¹ Za Martina, što ga je papa Ivan IV, i sam rođeni Dalmatinac, poslao 's obiljem novaca, da po cijeloj Dalmaciji i Istri otkupljuje zarobljenike' znamo da je obnašao čast opata,⁵² a i svi kasniji papinski poslanici u naše krajeve za doba narodnih vladara bili su od reda benediktinci...⁵³ Ostatke njihovih (benediktinskih) centara, koje jedva možemo i nazvati samostanima, nalazimo razasute po čitavom našem teritoriju od Istre do Albanije.«⁵⁴ Uza svu škrtost vrela posjedujemo dokaze da su se *koncem XI stoljeća benediktinci i benediktinke nalazili na četrdesetak mjesta po raznim našim krajevima* i da su barem u trinaest mjesta došli kroz drugu polovicu, najviše šezdesetih godina, istoga stoljeća.⁵⁵ Ono što je za nas ovdje posebno interesantno jest činjenica da su *benediktinci bili i osobiti štovatelji Blažene Djevice Marije*. To potvrđuje i činjenica da su oni tokom stoljeća u našim stranama imali 33 *samostana kojima je bila titular Sveta Marija Majka Božja*.⁵⁵

Sumirajući sve u jedno možemo s velikom vjerojatnošću zaključiti da je *hrvatski narod* (odmah pri svom dolasku u novu postojbinu) *zajedno s kršćanstvom prihvaćao i dalje razvijao pobožnost prema Bogorodici*. Utjecaji su dolazili iz raznih strana, iz Rima i Carigrada, Ravene i Akvileje, od priobalnih gradova i Romana izmiješanih s Hrvatima, kao i od brojnih benediktinaca po samostanima i redovničkim ćelijama razasutim po čitavom hrvatskom teritoriju. Svaki od tih dao je svoj doprinos kako uspješnijoj kristijanizaciji tako i općenitom prihvaćanju i razvijanju marijanskog kulta kod Hrvata.

45 «stultique denique corpus eius et asportavit in loco, qui Craini dicitur, ubi curia eius fuit et in ecclesia sanctae Mariae recondidit.» Isto, 340.

46 »Sepultus est in ecclesia sanctae Mariae, in loco qui dicitur Craini.« Isto, 331.

47 J. Kovačević, *Na tragu najstarije književnosti Duklje i Južnog primorja*, Spomenik SAN, CV, 1956, 93—97.

48 J. Kovačević, *Srednjovjekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske II*, Spomenik SAN, CV, 1956, 6, 8.

49 Đ. Bošković — V. Kovač, *Ratac*, *Starinar VII—VIII*, 39—75.

50 D. Mandić, *Osnutak splitske metropolije*, *Rasprave i prilozi*, 96—97, 103—104.

51 A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940, 48.

52 »Johannes, natione Dalmata... misit... per sanctissimum et fidelissimum Martinum abbatem...« *Duchesne, Liber Pontificalis I*, 330; *Rački, Doc.*, 277.

53 I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj I*, 82.

54 B. Gušić, n. dj., 29 i bilj. 88—90.

55 I. Ostojić, n. dj., 85.

Primljeni i prihvaćeni osnovi marijanskog kulta tokom vremena dobivali su sve konkretnije oblike kao i izvjesne nacionalne karakterističnosti. O Gospinim crkvama i umjetnosti uz njih vezanoj ovdje neće biti posebnog govora budući da to opširno obrađuju drugi autori.⁵⁶ Osvrnut ćemo se zato na *izvore diplomatskog karaktera*, kao i na neke *epigrafske podatke*, koji nam kronološkim formulama, dispozicijama, sadržajem i sankcijama, uklopljeni u cjelinu ostalih suvremenih svjedočanstava daju dosta zaokruženu i konkretnu sliku o marijanskim osjećajima različitih slojeva hrvatskog pučanstva.

Iz vremena *kneza Branimira* (789—792) sačuvan je natpis iz crkvice u *Gornjem Muću*, iskopan još 1871. godine. Prekrasno uklesan tekst nađen u Gornjem Muću glasi:

(tempore ducis) BRANIMIRI ANNOR(um) CHRISTI SACRA ET DE VIRG(ine) CARNE(m) VT SV(m)PS(it) S(unt) DCCCLXXX ET VIII VI Q(ue) INDIC(tione).⁵⁷

Ponovljene iskopine na mjestu gdje je natpis pronađen utvrdile su da je tu bila starohrvatska crkvice s osebujnom osnovom četiri oblika niša, poredanih u krugu (četverolist).⁵⁸ Komentirajući taj natpis S. K. Sakač piše: »Ovaj je natpis značajan i karakterističan iz dva razloga: prvo, on je kod Hrvata prvi primjer određivanja datuma prema inkarnacijskoj eri; drugo, među kršćanskim suverenima, Branimir je bio prvi koji u jednu službenu kronološku formulu uvodi spomen Blažene Djevice. Na prvi pogled, ova vrsta datiranja i nije drugo do li vjerni izričaj Vjervovanja: 'Et incarnatus est de Spiritu Sancto, ex Maria Virgine'. Izgleda da je pobožni knez rado razmatrao o uzvišenim tajnama utjelovljenja Riječi i o izuzetnoj svetosti njegove djevičanske Majke, te da je ispunjen udivljenjem dao slobodni izražaj svoj pobožnosti upravo kroz ovu jednostavnu kronološku formulu.«⁵⁹

Sličnu formulu datacije upotrebljava i Branimirov nasljednik *knez Muncimir* (892—910) kada splitskoj crkvi potvrđuje darovnicu kneza Trpimira iz 852. godine: »*In nomine patris et filii et spiritus sancti. Anno vtiqve sacram postquam Christus carnem de virgine sumpsit octogesimo nonagesimo secundo, indictione undecima...*«⁶⁰ Karakteristična Muncimirova formula datacije koja je gotovo istovjetna s Branimirovom sili nas donekle na zaključak da se ne radi o slučajnoj koincidenciji nego o *ustaljenoj praksi mariološke datacijske formule*. Dok naime, za Branimirovu datacijsku formulu možemo pretpostavljati da

^{55a} Isto, 67.

⁵⁶ Vidi u ovom zborniku posebno radnju J. Solda, a zatim i radove I. Ostojića, L. Ferenčića, B. Fučića i A. Skobalj.

⁵⁷ F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I/1, Zagreb 1914, 123; *Isti, Povijest Hrvata*, 393. bilj. 34; Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, MH, 1930. slika 68; *Isti, Živa starina*, 46; S. Sakač, n. dj., 639; N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 257.

⁵⁹ S. Sakač, n. dj., 639—640.

⁶⁰ Rački, Doc. 3; D. Farlati, *Illyricum sacrum*, III (dalje samo Farlati), 82; M. Kostren-Slavonije, I (dalje Dipl. zb. I) Zagreb 1967, 23.

je takva možda zbog toga što se vjerojatno nalazi na jednoj Gospinoj crkvisi, to ni u kojem slučaju ne bi mogli kazati i za Muncimirovu datacijsku formulu, budući da je ona upotrijebljena u dokumentu koji nema nikakve veze ni s Blaženom Djevicom niti s nekom njezinom crkvisom.⁶¹ Možemo stoga zaključiti da je ona samo plod kneževe pobožnosti prema Bogorodici, ne isključujući već spomenutu mogućnost i službene prakse u upotrebljavanju spomenute datacijske formule. Ovome bi išla u prilog i izjava kneževa kapelana Serminusa koji veli: »*Precipiente mihi domino meo Muncimiro... audita scripsi, et post tradita feliciter compleui.*«⁶²

Stotinu godina nakon kneza Muncimira i zadarski prior Drago upotrebljava izrazito marijansku formulu datacije u ispravi kojom daje samostanu sv. Krševana u Zadru dohotke soli i ribolova na otoku Vergadi (Lubricati). Spomenutu ispravu prior Drago započinje: »*Anno, ex quo redemptor humani generis dominus Jesus Christus sacram carnem ex intemerata virgine Maria recepit, millesimo XCVI.*«⁶³ Da li je takva formula više plod privatne priorove pobožnosti razvijene u gradu koji je Bogorodicu na poseban način slavio⁶⁴ ili daleki odjek nekadašnjeg načina datiranja?

Premda vremenski ne spada u okvir kojim se bavimo, sadržajem se ipak u ovaj rad uklapa *testamenat splitskog svećenika Črnote*, koji 1145. godine ostavlja redovnicama samostana sv. Benedikta u Splitu neke zemlje. U svojoj oporuci on se služi sličnom datacijskom formulom kao i gornja trojica: »*In nomine sancte et individue trinitatis. Anno igitur sacram postquam Christus carnem sumpsit ex virgine M (C quadra)gesimo V (IV) per indictione(m) vero VII.*«⁶⁵ Uz taj kao i uz ostala tri primjera vrijedno je istaknuti da marijansku formulu datacije upotrebljavaju osobe koje pripadaju hrvatskom narodu, bilo porijeklom i funkcijom kao Branimir i Muncimir, bilo samo porijeklom kao prior Drago i svećenik Črnota.⁶⁶ Koliko je pak bila raširena upotreba ovakvih marijanskih kronoloških formula nemoguće je odrediti kraj malog broja sačuvanih dokumenata.

Dajući svoje mišljenje o spomenutim kronološkim formulama S. K. Sakač zaključuje: »Izvan srednjovjekovne Hrvatske, koliko je poznato ne postoji niti jedan dokumenat bilo javni bilo privatni, u kojem bi godine bile naznačene na jedan tako originalan i pobožan način, u kojem bi dostojanstvo i svetost djevičanskog materinstva Marijina bili

61 Radi se o sporu oko crkve sv. Jurja u Putalju i to između ninskog biskupa Aldefrede i splitskog nadbiskupa Petra, budući da se crkva nalazila na teritoriju pod jurisdikcijom ninske biskupije a došla je u vlasništvo splitskog nadbiskupa. Muncimir je potvrdio prava splitskog nadbiskupa. *Dipl. zb.*, I, 22—25.

62 *Isto*, 24.

63 Rački, *Doc.*, 134; *Farlati*, V, 52; *Dipl. zb.*, I, 205.

64 C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, I, 314—325, 372—377, 390—395, 434, 456, 459, 463, 468, 470, 472, 476.

65 T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalm. et Slavoniae*, II, Zagreb 1904, 54.

66 Imena Drago i Črnota bez sumnje su hrvatska što govori u prilog našoj tvrdnji kao i činjenici penetriranja hrvatskog elementa u dalmatinske gradove koji su se, posebno Zadar, do XII st. gotovo posve kroatizirali. Isp. A. Strgačić, *Papa Aleksandar III u Zadru*, Radovi IJAZ u Zadru 1954, sv. 1, 153—187; *Isti*, *Hrvatski jezik i glagoljica u crkvenim ustanovama grada Zadra*, Zadar-zbornik, MH 1964, 393ss; E. Peričić, *Kulturna i nacionalna fizionomija Zadra u Zoranićevo doba*, Zd. revija 3, 1969, 343—353.

tako svjesno naglašeni, objavljeni i ispovijedeni. To je izgleda jedan isključivo hrvatski doprinos općenitom kultu Blažene Djevice.«⁶⁷

Uz spomenute postoje i drugi manje značajni načini datiranja koje je također vrijedno spomenuti.

Nedavno je otkriven testament izvjesnog *splitskog priora Petra*, kojeg je sastavio svećenik Andrija.⁶⁸ Ono što nas u ovom testamentu posebno interesira jest datacija. Svećenik Andrija ne upotrebljava ni klasične indikacije, ni kršćansku eru, ni godine prema vladanju carevu, već jednostavno na kraju testamenta stavlja: »*dedicatio hujus ecclesie centesimo quatro*«. ⁶⁹ Crkva o kojoj se radi bijaše katedrala Gospi posvećena — nekadašnji Dioklecijanov mauzolej. Slijedi da je pretvaranje mauzoleja cara progonitelja, u crkvu Majke Božje, još čitavo jedno stoljeće kasnije bilo građanima Splita toliko u sjećanju da su prema tom događaju određivali godine, makar u privatnim spisima.⁷⁰ Ako pođemo od pretpostavke da je nadbiskup Ivan posvetio novu katedralu u Splitu 640. godine, testament priora Petra mogao bi potjecati iz 744. godine.⁷¹

U prigodi *posvete katedralne crkve »hrvatskog biskupa« u Kninu 1178. godine kralj Dmitar Zvonimir (1075—1089)* prema već uobičajenoj praksi u takvim slučajevima, pokazao je svoju kraljevsku dobrohotnost kroz razne darovnice od kojih ćemo ovdje spomenuti samo onu kojom daruje splitskim benediktinkama zemljište Pusticu u Lažanima. Dokument je datiran jedino sa »*in sollempnitate consecrationis ecclesie nostri episcopatus sancte Marie uocabulo*«. ⁷² Prema svjedocima koji se spominju u toj i u ostalim ispravama kralja Zvonimira, Šišić je stavlja u 1078. godinu.⁷³ Posvećujući Blaženoj Djevici ovu crkvu »hrvatskog biskupa«, ⁷⁴ kralj Dmitar Zvonimir je pokazao ne samo svoju osobnu pobožnost prema Bogorodici nego je, možemo reći, time posvetio i svjesno povjerio Nebeskoj Kraljici sav svoj hrvatski narod; time je izrazio i svoju želju i kraljevsku volju da Marija postane i ostane za uvijek vrhovna »Kraljica Hrvata«. ⁷⁵

U Zadru 1091. godine *biskup Andrija, zajedno s Dragom priorom, klerom i pukom*, daje samostanu sv. Marije »*insulam Silue, ueramque ingenuitatem*«. Uz redovitu dataciju »*Anno dominice incarnationis mille-*

67 S. Sakač, n. dj., 640.

68 M. Horvat, *Oporuka splitskog priora Petra*, Rad JA 283, Zagreb 1951, 124—125.

69 Isto., 125.

70 S. Sakač, n. dj., 638—639.

71 Isto. Ovdje, međutim, moramo primjetiti da se sa gornjom datacijom oporuka priora Petra ne slažu svi historičari. »Prema diplomatskoj analizi kao i prema podacima nekih drugih izvora oporuka pripada kraju XI stoljeća«. *Dipl. zb. I*, 209. Glede datacije u ovom istom *Dipl. zborniku* stoji: »Neposredno iza teksta dodano je slijedeće: 'dedicatio huius ecclesie uicesimo quarto die mensis eiusdem.' što bez sumnje ne pripada tekstu oporuke već nekom drugom tekstu kartulara koji su kasniji prepisivači iz neznanja povezali s oporukom.« *Isto.* 210. *Isp. J. Stipišić, Oporuka priora Petra*, Zbornik Historijskog instituta JAZU Zagreb II, 1959.

72 Rački, *Doc.*, 95; *Farlati*, III, 155; *Dipl. zb. I*, 170.

73 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 574. bilj. 47.

74 »I hrvatski su kraljevi htjeli imati gotovo posebnog biskupa i zatražili su od splitskog nadbiskupa, te su uspostavili biskupa, koji se nazivao Hrvatski, i postavili su njegovo sjedište u polju u crkvi Svete Marije blizu Kninskog kaštela. On je zadobio mnoge parohije, a imao je imanja i posjede gotovo po čitavom Hrvatskom kraljevstvu, jer je bio kraljevski biskup i pratio kraljevski dvor, te je bio jedan od prvaka dvora, a njegova se jurisdikcija protezala do rijeke Drave.« *T. Arhiđakon, Kronika*, 27. *Isp. M. Barada, Episcopus chroatensis*, CS I, 1931.

75 *Isp. A. Crnica, Marija i Hrvati*, Zagreb 1953, posebno str. 1—21.

simo LXXII indictione VII« u tekstu isprave datum je poblize označen sa »in die consecrationis eius basilice«,⁷⁶ tj. 28. listopada.⁷⁷ Istoga dana i prior Drago izdaje ispravu kojom istom samostanu daruje »ueram libertatem, quam nullus ex nostris monasteriis habet«. Svoju ispravu prior Drago datira samo sa: »Actum est hoc in die consecrationis basilice sancte Marie.«⁷⁸

Zeleći u miru uživati posjed kojeg su dobile prigodom posvete crkve »hrvatskog biskupa« u Kninu, splitske su koludrice zatražile potvrdu Zvonimirove darovnice i od njegova nasljednika Stjepana II (1089—1091), sinovca Petra Krešimira IV. Kralj Stjepan primio je splitsku opaticu s koludricama »in die natiuitatis sancte dei ge(nit)ricis et uirginis Marie«. Za dataciju stoji samo: »Actum est hoc apud castrum Sibinico in die prefate sollempnitatis.«⁷⁹ Možemo naslućivati da je kralj namjerno izabrao jedan Gospin blagdan i to malo poslije stupanja na prijestolje da bi potvrdio privilegije redovnicama kojima je Blažena Djevica morala biti najviši i najsvjetliji uzor. Da je isprava doista izdana ubrzo nakon krunjenja Stjepanova, svjedoči podatak iz same isprave da su koludrice došle pred kralja zatražiti potvrdu darovnice »a nuper rege defuncto Suinimiro«.⁸⁰

Osim navedenih načina datiranja postoje još neki podaci koje nam pružaju sačuvane isprave i koji dopunjuju sliku marijanskih osjećaja kod Hrvata.

Početak 1060. godine, rapski biskup Drago zajedno s priorom, svećenstvom, plemstvom i pukom daruje opatu Fulkonu crkvu sv. Ciprijana i sv. Petra: »ut in honorem domini nostri Jesu Christi et vere perfectaeque trinitatis ac beate Marie genitricis dei semperque uirginis ac omnium sanctorum in nostra insula monasterium construas.«⁸¹

Kralj Petar Krešimir IV (1058—1074) darujući samostanu sv. Tome u Biogradu na moru zemlju u Sidragi svoju odluku motivira: »per caritatem dei et beate Marie uirginis nec non et sancti Thome apostoli.«⁸²

Godine 1078, prije 1. rujna, kralj Dmitar Zvonimir stavlja cetinsku župu pod jurisdikciju splitske crkve s pravom na sve dohotke. Izlažući objekt donacije i određujući mu ujedno i sve pripadnosti kralj objavljuje i vjersku pobudu, zašto to čini i tako postupa: »Hoc autem ideo feci, ut deus et dominus noster Iesus Christus et gloriosa eius genitrix et uirgo, sanctus quoque Petrus ac beatissimus Domnius contra omnium aduersantium molimina uires ac triumphum in terris conferant, et in coelis apud summum iudicem peccatorum ueniam exorantes dignetur preparare gloriam.«⁸³ Tim riječima pokazao je kralj Zvonimir na jasan i kratak način u isto vrijeme i svoje veliko pouzdanje u Majku Božju i izgrađenu kršćansku duhovnost.

76 V. Novak, *Zadarski kartular Samostana Svete Marje*, Zagreb 1959, 250; *Rački, Doc.*, 129a; *Farlati*, V, 49; *Dipl. zb.* I, 198—199.

77 V. Novak, n. dj., 172.

78 V. Novak, n. dj., 250—251; *Rački, Doc.*, 129b; *Farlati*, V, 49; *Dipl. zb.* I, 199.

79 *Rački, Doc.*, 124; *Farlati*, III, 158; *Dipl. zb.*, I, 188—189.

80 *Isto.*

81 *Rački, Doc.*, 41; *Farlati*, V, 227—228; *Dipl. zb.*, I, 85—86.

82 *Rački, Doc.*, 48; *Farlati*, IV, 4; *Dipl. zb.*, I, 98.

83 *Rački, Doc.*, 99; *Farlati*, III, 149; *Dipl. zb.* I, 162—163.

Kada je već spomenuti *zadarski prior Drago* godine 1091. obdario samostan benediktinki sv. Marije u Zadru »pravom slobodom« navodi da je to učinio: »*propter deum et sancta dei genitricis, et pro salute animarum et corporum nostrorum*«⁸⁴ »poradi Boga i Svete Bogorodice, kao i za spas naših duša i tjelesa«, tj. svih onih koji su se složili s ovom donacijom.

Sredinom IX stoljeća, oko 850. godine, *svećenik Dominik*, jedan od kapelana Trpimira (o. 845—864) pretvorio je iznad »Zlatnih vrata« Dioklecijanove palače dio starog vojničkog prolaza u lijepu kapelicu »*in honorem beati Martini ac Genitricis Dei Mariae et S. Gregorii papae*«. ⁸⁵ Tokom stoljeća izbljedio je kult dvojice svetaca, dok je kult Blažene Djevice ostao cvatući sve do naših dana, pod nazivom »*Gospa od Zvonika*«. ⁸⁶ Kada je kralj Krešimir II (949—969) poklonio devetorici zaslužnih i vjernih Hrvata *otok Vranjic (Durana)* i neke posjede u Solinu, ti na istom mjestu podižu crkvu posvećenu sv. Martinu, sv. Stjepanu papi »*nec non et beate Marie semper virginis, quorum patrocinii ipsa ecclesia in ipso loco exultat, nostro bono a deo nobis temporaliter collato fabricauimus cocedenter*«. ⁸⁷ U Zadru ban i carski protospatar S(*tjepan*) sa svojom ženom sagradio je »*ecclesiam ad honorem sancti Stephani pontificis et beati Dimitrii martiris et magni Ghrisogoni martiris nec non beate dei genitricis Marie adque omnium sanctorum Christi*« te ju 1042. godine predao sv. Krševanu za celu, zajedno sa crkvenim priborom i nekim posjedima. ⁸⁸ Crkva se nalazila na sjeverozapadnoj strani Zadra blizu današnjega samostana sv. Frane. ⁸⁹

Nije nam cilj nabrajati sve crkve posvećene Blaženoj Djevici koje se spominju u sačuvanim ispravama do XI stoljeća ili inače iz već iznesenih razloga. ⁹⁰ Istaknut ćemo samo to, da ni Trpimirov kapelan, ni devetorica uglednih Hrvata ni carski protospatar i ban Stjepan nisu bez razloga uz druge titulare crkava koje su sami dali podići posebno istakli i Bogorodicu. Možda je na Stjepana utjecala njegova žena Marija ⁹¹ a na spomenute Hrvate i kapelana Dominika produžena solinsko-splitska tradicija — svejedno, oni nam ipak očituju na svoj način i prezentno *poštovanje i čašćenje Blažene Djevice Marije* u narodu kojemu su svi odreda pripadali. ⁹²

84 V. gore bilj. 78.

85 F. Bullić, *S. Gregorio Magno Papa nelle sue relazioni colla Dalmazia (A. 590—604)*, Suppl. al *Bullet. di arch. e storia Dalmata* a. 1904, n. 1—3, Split 1904, 14—17, sl. 1—3.

86 Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952, 22, sl. 12.

87 *Farlati*, III, 348; *Dipl. zb. I.*, 40.

88 Ban i protospatar S ovu crkvu podigao u vrijeme između 1042 i 1044. godine. *Rački, Doc.*, 37; *Farlati*, V, 43; *Dipl. zb.*, I, 75—76.

89 C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, I, 401—403.

90 O tim crkvama piše posebno u ovom zborniku I. Ostojić.

91 Zena bana i protopatara S(*tjepana*) zvala se Marija pa je možda zato u titul crkve stavljena i B. D. Marija.

92 Da li kapelan Dominik bio Hrvat teško je reći, radije bi se po imenu moglo kazati da je romanskog porijekla, no on je uz kneza i narod za kojega je radio mogao i morao dijeliti iste osjećaje i istu pobožnost. Što se tiče bana S(*tjepana*) možemo primjetiti da njegova titula »*imperialis protospatarius*« upućuje i na njegov viši društveni položaj možda prinčevski, budući da su bizantski vladari takove titule dijelili vladarima ili pak mletačkim duždovima. Ivan Ostojić, *Vjerodostojnost sadržaja IX glave Ljetopisa popa Dukljanina* 1968, 55 (ovo je ciklostilsko izdanje prof. I. Ostojića iz Krapine a ne onog što je pisao o benedik. tincima u Hrvatskoj).

Već smo govorili o brojnim benediktinskim samostanima na hrvatskom teritoriju, među kojima je jedan značajan broj kojemu je nebeska zaštitnica Blažena Djevica Marija. O tim kao i o ostalim benediktinskim samostanima u Hrvatskoj dao je mnoge i iscrpne studije *Ivan Ostojić*,⁹³ posebno u djelu »*Benediktinci u Hrvatskoj*«. ⁹⁴ Mi ćemo se ovdje ograničiti samo na samostan *Svete Marije u Zadru*, budući da on u mnogočemu zauzima najčasnije mjesto među benediktinskim samostanima u Hrvatskoj pa isto tako i kad je govor o njegovoj marijanskoj i mariološkoj baštini. Samostan *Svete Marije u Zadru* osnovala je odnosno obnovila Čika, zadarska patricijka iz porodice Madijevaca, koji su ženidbenim vezama s hrvatskom dinastijom u XI stoljeću već bili kroatizirani, o čemu uvjerljivo svjedočanstvo daju upravo hrvatska imena pojedinih članova ove obitelji kao što su: Dobronja, Drago, Čika, Vekenega. Čika, obnoviteljica samostana,⁹⁵ bila je u veoma bliskim rodbinskim odnosima s kraljem Petrom Krešimirom IV, budući da je on sam zove »moja sestra« — »soror mea Cicca«. ⁹⁶ Kralj Petar Krešimir darovao je obnovljenom samostanu na Božić 1066. godine »kraljevsku slobodu« — »regiam libertatem«. ⁹⁷ Nešto ranije obdario je samostan kraljevskim posjedima u Tokinji (današnje Bibinje),⁹⁸ a zatim i drugim značajnim donacijama.⁹⁹ Kraljev primjer slijedilo je hrvatsko plemstvo i sam grad Zadar.¹⁰⁰ I nasljednici kralja Petra Krešimira IV, kraljevi Dmitar Zvonimir i Stjepan II, također su štitili ovaj samostan.¹⁰¹ Imajući tu pomoć, podrške i zaštitu, mogla je pod svoje starije dane *Čika* preurediti »*ecclesiolam Sancte Marie Minoris*« i proširiti je u lijepu i uglednu *Gospinu baziliku*.¹⁰²

Koliko je u tom samostanu bio razvijen i cvao marijanski kult najbolje svjedoče sačuvane liturgijske knjige s brojnim i karakterističnim himnima Gospi u čast. Svojim brojem i sadržajem predstavljaju *rariete evropske marijanske i mariološke baštine XI stoljeća*. S tog

93 I. Ostojić, *Benediktinska opatija u Poveljima na otoku Braču*, Split 1934; *Isti, Opatija u Poveljima na Braču bila je benediktinska*, Bogoslovska Smotra XXVI, 321–326, Zagreb 1938; *Isti, Katalog benediktinskih samostana na dalmatinskom primorju*, Split 1941; *Benediktinci glagoljaši*, Slovo IX–X, 14–42, Zagreb 1960; *Postanak samostana Sv. Benedikta u Splitu*, Anali Istorijskog instituta JAZU u Dubrovniku VIII–IX, 49–64, Dubrovnik 1962; *Turska nazjeda i benediktinski spomenici u našim stranama*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji XIII, 133–146, Split 1961.

94 I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, I–III, Split 1963, 65.

95 V. Novak, *Zadarski kartular*, 33, 36, 42, 43, 145, 244, 245, 250, 251, 252–257, 19–41, 43–58, 230–232, 236, 241–244, 247, 249, 250, 253, 255, 257, 241, 249, 242, 251, 252, 253, 257, 258. Za ostala hrvatska imena u Zadru ovog vremena vidi: *Rački, Doc.*, 17–19, 21–23, 41, 42, 52, 54, 59, 65, 66, 68, 71, 108; *T. Smičiklas, Diplomatički zbornik*, II, Zagreb 1904, 243–245.

96 V. Novak, n. dj., 243. Vidi također str. 35–38.

97 *Isto.*, 243.

98 »Tochinia Anticamente si diceva ora la villa di Bibigne la quale presentamente le possedono.« *Descrizione del Nobil Monastero delle M. M. R. R. Madri Benedittine denominate di Santa Maria* (rukopis u samostanu Sv. Marije i drugi u Historijskom arhivu u Zadru), fol. 17ro.

99 V. Novak, n. dj., 244, 245.

100 *Isto.*, 245, 246, 250, 251, 253–256, 259; *E. Peričić, Samostan Svete Marije u Zadru od njegova osnutka do danas*, Kulturna baština samostana Svete Marije u Zadru, Zadar 1968, 7–59.

101 V. Novak, n. dj., 248, 249.

102 »Monasterium edificatum novis ac copiosis redditibus et haec ecclesia inter septem basilicas Jadrenses quartum locum habet.« *Descrizione*, fol. 2ro; V. Novak, n. dj., 51–52, 169.

stanovišta posebno i studiozno ih je obradio *Marijan Grgić* već ranije,¹⁰³ a naročito u svom radu priređenom za zbornik radova VI mariološkog i XIII marijanskog međunarodnog kongresa.

Među dokumentima diplomatskog karaktera pisanim hrvatskim jezikom najznačajnije mjesto bez sumnje zauzima *Bašćanska ploča*. To je najstariji spomenik hrvatskog jezika pisan glagoljskim pismom i jedan od najvažnijih spomenika naše cjelokupne kulturne baštine. Svojim sadržajem ona nam govori kako je *kralj Dmitar Zvonimir* obdario posjedima samostan sv. Lucije u Baškoj na otoku Krku. Prema čitanju nekih ranijih i današnjih povjesničara i lingvista, opat Držiha, koji je dao uklesati ovu ploču prijeti se eventualnim osporavateljima darovnice *prokletstvom Božjim »i Blažene Roditeljnice«*.¹⁰⁴ Takva prijetnja, odnosno sankcija, upotrebom Marijina (Bogorodičina) imena svojevrsni je unikum, makar za naše dokumente, ako ne i uopće.¹⁰⁵ Opat Držiha znao je, naime, koliko njegov narod časti Bogorodicu i kako nitko ne bi želio doći u priliku da ga stigne prokletstvo one koja je zagovornica i majka sviju.

Zaključujući podatke koje nam donose diplomatske isprave, možemo kazati, da prema nisu možda tako brojni, *svojim sadržajem oni nam ipak pokazuju nesumnjivu činjenicu rastućeg i razvijenog marijanskog kulta u srednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Kada se pak te podatke uklopi u jednu cjelinu s drugim radovima istog sadržaja, slika će biti još cjelovitija i potpunija.

III

Uz podatke i dokumente koje smo do sada naveli, najautentičnije svjedočanstvo o marijanskom kultu kod Hrvata trebale bi nam pružiti liturgijske knjige: *misali, brevijari, sakramentari*, kao i knjige nabožnog sadržaja: *apokrifi, mirakuli, legende i pjesme te moralno-didaktična proza*. »U moralno-didaktičnu prozu možemo ubrojiti i homiletičku (propovjedničku) književnost koja je obilno zastupana u glagoljaša.

¹⁰³ M. Grgić, *dva nepoznata svetomarijska rukopisa u Budimpešti*, Kulturna baština . . . , 123—227.

¹⁰⁴ »Da iže to poreče kl; ni i bō i b (na) la i ge vaglisti e staē lucie amn'.« — »Da tko to poreče, neka ga prokune Bog i blažena Roditeljnica (tj. Bogorodica) i 4 evanđelista i sveta Lucija. Amen.« V. *Stefanić, Bašćanska ploča*, Hrvatska enciklopedija II, Zagreb 1941, 275. »Rački i po njem Črnič hoće da čitaju bna bga što razrješuju kao blažena bogorodica; Jagić čita božja sila, a Strohal bogorodilja; bit će najbliže grafici i jeziku, ako to mjesto rekonstruiramo kao bna rla pa to razriješimo u blažena roditeljica.« V. *Stefanić*, Isto.; Gornje čitanje preuzimaju i *Frangēš-Rosandić-Sicel, Pristup književnom djelu*, čitanka s pregledom književnosti za I razred gimnazije, Zagreb 1970, 154: »da onoga koji to poreče kazni i Bog i blažena Bogorodica i 4 evanđelista i sveta Lucija, amen.«

¹⁰⁵ U *Enciklopediji Jugoslavije* 1, Zagreb 1955. V. *Stefanić* je odstupio od gornjeg čitanja te ga sada razrješuje: DA IŽE TO POREČE KLbNI I BO I B(I) — 12 A(P)LA I G-4 EVAJ-LISTI. . . . — »Da iže to poreče klni i Bog i 12 apostola i 4 evanđelista. . . .« o. c., 385. To čitanje prihvaćeno je i u izdanju *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, pet stoljeća hrvatske književnosti 1, Zagreb 1969, 70, pozivanjem na *Stefanićevo* čitanje i komentar donesen u *Enciklopediji Jugoslavije*, 1, 384—387. Na to bih primjetio samo to da svoje novo čitanje spornog 7-mog retka Bašćanske ploče prof. *Stefanić* nije ničim prokomentirao, kao što je to na istom mjestu učinio za ostala sporna mjesta. Kolikogod je dakle to novo čitanje našega ugnednog poznavaoa staroslavenskih tekstova interesantno, ono ipak ne mora biti i zadnja riječ u odnosu na razrješavanje zagonetki Bašćanske ploče, posebno onih njenih dijelova gdje je zub vremena izjeo pojedina slova ili kratice, kao što je to u našem slučaju.

U starijim tekstovima tip crkvenih govora je jednostavniji, nalik na homilije crkvenih otaca istočne i zapadne Crkve... Često su propovijedi snabdjevene zornim primjerima, a to su dobrim dijelom legende preuzete iz raznovrsnih izvora, katkada i iz apokrifa. U većim literaturama su postojale i posebne zbirke primjera koje su stajale propovjednicima na raspolaganju... dok kod nas takvih kompletnih zbirki nije bilo sve do pojave zbirke Marijinih čudesa.¹⁰⁶ Jasno nam je da ne možemo kazati da su svećenici koji djelovahu od druge polovice VII stoljeća među Hrvatima bili bez spomenutih pomagala u prakticiranju i vođenju liturgijskog i kršćanskog života povjerene im zajednice, ako su takva pomagala imali svećenici i Istoka i Zapada. Međutim, najveći dio tih pomagala, odnosno spomenika duhovnih osjećaja i stvaralačke mašte srednjovjekovnog čovjeka sačuvano je od XII stoljeća pa dalje.¹⁰⁷ Raniji su podaci vrlo šturi i nedovoljni zbog manjka sačuvanih izvora, te o njima možemo govoriti uglavnom per analogiam.

Kada su Hrvati početkom VII stoljeća sišli na posavsko-jadranski prostor, došli su samo s usmeno tradiranom književnošću. Ako su što trebali napisati služili su se »črtami i rezami« a tek »krstivši že se« stadoše se služiti »grčskimi i rimskimi slovami« ali »bez ustrojenja«, tj. bez neophodne reforme kako to opisuje učenik sv. Metodija *Črno-rižac Hrabar*.¹⁰⁸ Ti prvi literarni spomenici na hrvatskom jeziku bijahu najnužnije kršćanske formule koje su sastavljali prvi misionari kao i glose na narodnom jeziku koje su znali unositi u svoje latinske knjige latinskim slovima. Analogan primjer takvih formula su *Brižinski (freisinški) listići*,¹⁰⁹ dok za glose imamo dva nešto kasnija primjera, tj. *Emmermanske glose iz IX*¹¹⁰ i *glose u Radonovoj bibliji iz X stoljeća*, koje je vjerojatno unio prvi zagrebački biskup *Čeh Duh* (oko 1094. godine).¹¹¹ »Godini 880—890. pripisuje se — piše V. Jagić — poznata u nas viest o slovjenском psaltiru, pisanom po nalogu nadbiskupa solinskoga (spljetskoga) Teodora.«¹¹² I tako je krajem VII stoljeća pa do druge polovice IX stoljeća nastajala i dalje se razvijala mala hrvatska književnost, za koju ne možemo reći koliko je išla u širinu ali ne treba isključiti ni »mogućnost kontinuiteta od predćirilometodske latiničke pismenosti do pismenosti kasnog srednjeg vijeka, premda nam spomenici hrvatske latiničke pismenosti nisu potvrđeni prije XIV stoljeća (npr. *Red i Zakon za primanje redovnica iz 1345*,¹¹² *Šibenska molitva*

106 V. Stefanić, *Hrvatska pismenost i književnost srednjeg vijeka*, Pet stoljeća... 1, 37.
107 Isto., 4—68.

108 *Frangē-Rosaudić-Sicel*, n. dj., 151; V. Stefanić, n. dj., 4; Isp. D. Mandić, *Hrvatski sabor na duvanjskom polju*, Rasprave i prilozi, 189; L. Katić, *Solin od VII do XX stoljeća*, Prilozi pov. umje. u Dalmaciji 9, 1955, 21.

109 A. Bajec, *Freisinški (brižinski) spomenici*, Enciklopedija Jugoslavije III, Zagreb 1958, 393—394.

110 V. Stefanić, n. dj., 5.

111 J. Hamm, *Glose u Radonovoj bibliji*, Slovo 1, 1952; V. Stefanić, n. dj., 5; D. Kniewald, *Najstariji spomenik hrvatskog jezika, pisan latinicom*, Obzor 1940, 6. II br. 29.

112 V. Jagić, *Stari spomenici pisma i jezika jugozapadnih Slovena od IX—XII vieka od J. Sreznjevskoga*, Djela IV (članci iz »Književnika« III, 1866), ed. JA, Zagreb 1953, 125.

113 V. Jagić, *Starine*, I, 224—226; V. Premuda, *Najstariji datirani spomenik hrvatske gotice*, Nastavni vjesnik XXXVI, 81—97; A. Strgačić, *Hrvatski jezik i glagoljica u crkvenim ustanovama grada Zadra*, Zadar-zbornik, Zagreb 1964, 390.

(*Pohvale Gospi*) iz XIV stoljeća¹¹⁴ i dr.)«. Koliko je ta književnost (najranijeg razdoblja) bila i marijanski obojena gotovo je nemoguće odrediti. Međutim, postojanje domaćeg klera, tolike crkve i katedrale Gospi posvećene, i diplomatski spomenici koji nam svaki na svoj način govore o marijanskim osjećajima naroda, nesumnjivo upućuju na zaključak da je i svećenstvo koje ga je u tome vodilo moralo, kako smo već kazali, imati i kakve-takve priručnike-vodiče u liturgijskom i pučkom štovanju Marije.

Novo razdoblje hrvatske pismenosti i književnosti otvorilo se u času kad su Hrvati došli u dodir s djelatnošću slavenskih apostola sv. *Ćirila i Metoda* koji su 863. započeli misionarskim radom u Moravskoj. Ovdje su organizirali crkveni i kulturni život pa čak i pravne odnose na bazi slavenskog jezika i novokonstruiranog pisma, *glagoljice*. Ljepota jezika, točnost i bogatstvo izražaja kojim su ta djela pisana nisu mogli potjecati od sv. Braće koji su bili rodom Grci nego od *hrvatskih svećenika* s čijim su se stoljetnim iskustvima mogli posredno upoznati preko svećenika koji su radili na obraćenju Slavena u okolici Soluna.¹¹⁵

Hrvatski jezični utjecaj zamjetljiv je u *Kijevskim listićima*,¹¹⁶ *Assemanovu evanđelistaru*,¹¹⁷ zatim u *Evanđelistaru zografskom*¹¹⁸ i u *Evanđelistaru marijanskom*,¹¹⁹ oba iz početka XI stoljeća, u *Bečkim listićima* (XI st.),¹²⁰ te u *Grškovićeve apostolu* (XI st.)¹²¹ kao i u *Kločevu Glagoljašu* iz kraja X ili početka XI stoljeća¹²² itd.

Najstarija molitva Blaženoj Djevici Mariji rimsko-slavenskog obreda sačuvana je u *Kijevskim listićima* i po svojoj prilici potječe s hrvatskog teritorija. Ona glasi u našem prijevodu: »*Stiti Gospodine sluge svoje miroljubivim odredbama i nas koji se pouzdajemo u zagovor Blažene Marije učini sigurnim pred svim našim neprijateljima.*«¹²³ Teško je danas sa sigurnošću odrediti od kojih neprijatelja traži zaštitu sa-

114 Sastavak je dobio u nauci ime »šibenska molitva« po njegovu nalazištu, franjevačkom samostanu u Šibeniku. U originalu ima latinski naziv »Oratio pulcra et devota ad beatam virginem Mariam« — »Lijepa i pobožna molitva blaženoj djevici Mariji.« Vidi: I. Mičetić — J. Milošević, *Šibenska molitva (XIV vijeka) pisana latinicom*, *Starine* 33, 572—594, *Hrvatska književnost srednjega vijeka u Pet stoljeća* . . . 1, 374—376.

114 *Hrvatska književnost srednjega vijeka*. Pet stoljeća . . . 1, 4—62. i 69—496.

115 D. Mandić, *Nenapisano poglavlje hrvatske pismenosti*, *Rasprave i prilozii*, 397.

116 C. Mohlberg, *Il messale glagolitico di Kiev (sec. IX) ed il suo prototipo romano del sec. VI—VII*, Roma 1928; N. Š. Trubatzkov, *Altkirchenslav. Grammatik*, Wien 1954, 43ss; V. Stefanić, *Hrvatska pismenost i književnost* . . . , 12—13, 16; D. Mandić, n. dj., 398; S. Sakač, *Le culte marial*, 637.

117 F. Rački, *Assemanov ili Vatikanski evanđelistar*, Zagreb 1865; J. Vajs — J. Kurz, *Evanđelistar Assemanov — Evangelium Assemani*, Prag 1929; F. Grivec, *Dikcija Assemanijevoga glagolskega evanđelistarja*, *Slovo* 3, 1953, 5—34; J. Vajs, *Najstariji hrvatsko-glagoljski misal*, *Djela JA* 38, Zagreb 1948, 90—119.

118 V. Jagić, *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim zoographensis nunc petropolitanus*, Berlin 1879.

119 V. Jagić, *Codex Marianus glagoliticus — Mariinskoe četveroevangelie*, Petersburg-Berlin 1883. »Marijansko« se zove po tome što ga je V. Grigorović pronašao na Athosu u celiji Blagovjesti — posvećenoj Presvetoj Bogorodici. Vidi *Ibid.* Uvod XI, QXIV.

120 V. Jagić, *Glagolitica. Würdigung neuentdeckten Fragmente*, *Denkschr. der k. Akad. d. Wiss.*, Philos.-hist. Classe, Bd. 38, 2 Abh., Wien 1890; J. Hamm, *Datiranje glagoljskih tek. stova*, *Radovi Staroslavenskog instituta I*, Zagreb 1952, 5—72.

121 V. Jagić, *Grškovićeve odlomak glagoljskog apostola*, *Starine JA* 26, Zagreb 1893, 33—161; J. Hamm, n. dj., 37—39.

122 B. Kopitar, *Glagolita Clozianus*, Wien 1836; V. Vondrak, *Glagolita Cloziv*, Prag 1893; V. Stefanić, *Kločev glagoljaš i Luka Rinaldis*, *Radovi Starosl. inst.*, II, Zagreb 1955, 129—153.

123 C. Mohlberg, n. dj., 219, tab. XXXVIII.

stavljač ove prošnje. Nije li možda ona bila uperena protiv neprijatelja slavenske službe Božje, koji su se na koncilima u Splitu 925. i 1066. ujedinili protiv nje da je iskorijene odredbama koje su zaista bile vrlo malo miroljubive?¹²⁴ *Bečki listići*, između ostalog, sačuvali su nam i večernji antifon pred prvu nedjelju po Rođenju Kristovu: »*B(la)ž(e)noe črêvo êže te nosi h(rst)e i b(la)ž(e)na sasca êže doista g(ospod) sp(a)sitelju mira. Al(êluê).*«¹²⁵ Moleći u božićno vrijeme ovaj antifon svećenik glagoljaš nije mogao o njegovu sadržaju ne govoriti svom puku s kojim je najuže bio povezan. Što se samog naroda tiče, slušajući kako njegovi svećenici u koru mole svoj časoslov i u njemu i ove riječi tako pohvalne o Bogorodici, nije mogao u svojoj jednostavnosti i prostodušnosti nikako drugačije reagirati nego žena iz evanđelja. Slaveći Sina Božjega u isto vrijeme častio je i Njegovu Majku.

Već smo govorili o utjecaju hrvatskih prijevoda liturgijskih knjiga na kasnije prijevode i onih glagoljskih knjiga koje nisu nastale na teritoriju Hrvatske. Ovdje podvlačimo mogućnost i obrnutog utjecaja kao i uzajamnog dopunjavanja.

U prijepisima iz XIV stoljeća imamo sačuvane fragmente *Jakovljevog Protoevanđelja* i *Smrti Bogorodice Marije*.¹²⁷ Međutim kako su oba ova apokrifa s grčkog prevedena najkasnije do XII stoljeća na staroslavenski, možemo zaključiti da su ubrzo došli i u naše krajeve izvršivši tu i nemali utjecaj na marijanski i mariološki poklad hrvatskog naroda. Jakovljevo protoevanđelje, koje priča detaljnije o Marijinu životu i Isusovu djetinjstvu, posebno je moglo utjecati na marijanski kult odnosno na njegov razvoj budući da je čitano u čitanjima brevijara uz Gospodnje ili Gospine blagdane.¹²⁸ *Apokrif o uspeniju (smrti) Bogorodice* kojoj su pred smrt došli na ispraćaj svi apostoli, doneseni iz raznih strana svijeta,¹²⁹ također je svojim sadržajem hranio i bogatio religioznu maštu srednjovjekovnog kršćanina, razvijajući u njemu sinovske osjećaje odanosti i divljenja prema uzvišenoj Bogorodici.

Legendarno-hagiografska književnost znatno se obogatila golemim blagom te vrste u latinsko-talijanskoj književnosti. Takvo je štivo kolalo bilo kao oficijelni crkveni tekst na svetačke dane u brevijarima, bilo u pučkim pobožnostima, u samostanima kao obavezna ili slobodna lektira skupljena u zbornicima, a posebno kao primjer u propovijedima. Spomenut ćemo ovdje još samo čudesa i to na najbrojnijoj i najljepšoj skupini čudesa, a to su *Čudesa Bogorodice Marije (ili Mirakuli Majke Božje)*. U legendarnim čudesima, kojih ima bezbroj, Marija je uvijek prikazana kao najjača zagovornica kojoj na nebu ne mogu odbiti ni najsmionije molbe. Takve legende su tipične srednjovjekovne priče, naivne, ali zabavne. Nastajale su i prije, ali naročito su cvale u XI—XIII stoljeću.¹³⁰ U našoj književnosti prepričavala su se pojedina

124 S. Sakač, n. dj., 638.

125 J. Hamm, n. dj., 67.

126 Lk., 11, 27.

127 *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, Pet stoljeća... 1, 142—145, 149—153.

128 Isto., 21, 23, 42—43, 142, 149.

129 Isto., 150—151.

130 Isto., 44—45.

Marijina čudesa po mnogim rukopisima. Istina i ona su sačuvana u rukopisima tek od XIV stoljeća pa nadalje,¹³¹ no ako su Hrvati do XI stoljeća imali 38 sigurnih i 10 vjerojatnih benediktinskih samostana,¹³² nije moguće da oni nisu u svojim knjižnicama raspolagali i legendarno-hagiografskom književnošću, posebno onom koja se odnosila na Blaženu Djevicu koju su tako mnogo častili.¹³³ Kako je pak bilo benediktinaca ne samo latinaša nego isto tako i veliki broj glagoljaša, razumljivo je da su oni ista djela prevodili i na jezik kojim su govorili, propovijedali i vršili službu Božju.^{133a}

Ono što je rečeno o prozi možemo primijeniti i na latinske himne koje su glagoljaši prevodili slobodnim stihom ili u prozi, kako za liturgijsku tako isto i za vanliturgijsku upotrebu, i to naročito u krajevima ili gradovima s latinskim jezikom u liturgiji.¹³⁴ *Zadrani* su 1177. godine dočekali *papu Aleksandra III* silnim pohvalama i pjesmama na slavenskom jeziku (immensis laudibus et canticis altissime resonantibus in eorum slavica lingua).¹³⁵ Pjesama je dakle već tada bilo, samo mi o njima ništa ne znamo. Te su pjesme gotovo bez iznimke bile vjerske inspiracije: ponajviše vezane uz blagdane Božića, Muke Isusove, Uskrsa, Majke Božje i pojedinih svetaca. Izvori našega srednjovjekovnog pjesništva vrlo su rijetki a sačuvani sadrže prepisanu stariju građu. Najstarija je zbirka od 10 duhovnih pjesama s kraja XIV stoljeća a čuva se u Nacionalnoj biblioteci u Parizu. Među tim pjesmama jedna je marijanska: *O Marija božja mati*,¹³⁶ a jedna pasionska: *Pêsen ot muki Hrstovi*, u kojoj se prikazivanjem muke Isusove i žalosti Marijine žele izazvati osjećaji kod slušalaca, a važna je karika u bogatoj evoluciji ove teme kod nas.¹³⁷ Budući da je još za vrijeme Metodijeva života papa Ivan VIII (872—882) makar indirektno dozvolio obavljanje službe Božje: svete mise i sve druge službe dnevnih časova na slavenskom jeziku, s time da sve bude dobro prevedeno i protumačeno,^{137a} glagoljaši su imali i pravnog osnova a da i ne govorimo i o stvarnoj potrebi prevođenja i crkvenih himana na živi jezik. Uz njih razvijalo se pomalo i hrvatsko duhovno i marijansko pjesništvo.¹³⁸ Što nemamo tako starih sačuvanih podataka nimalo ne oslabljuje tu tvrdnju, koju na svoj i to vrlo kon-

131 *Isto.*, 45, 231—241.

132 I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, I, 65.

133 I. Ostojić, n. dj., 67; *Isti*, *Religiozni elementi u diplomatskim izvorima stare Hrvatske* (2), Crkva u svijetu II, Split 1967, 4, 54; Philibert Schmitz, *Histoire de l'ordre de saint Benoît*, II, Mardesous 1948, 224.

133a I. Ostojić, *Benediktinci glagoljaši*, Slovo IX—X, Zagreb 1960, 14—42.

134 V. Stefanić, *Hrvatska pismenost* . . . , 49.

135 *Isto.*, 49; A. Strgačić, *Papa Aleksandar III u Zadru*, Radovi Instituta JAZU u Zadru I, 1954, 153—187; *Isti*, *Hrvatski jezik i glagoljaša u crkvenim ustanovama* . . . , 381—384; L. Duchesne, *Le Liber Pontificalis*, II, Paris 1892, 437.

136 *Hrvatska književnost srednjega vijeka, Pet stoljeća* . . . , 1, 377—378; J. Vajs, *Staro-hrvatske duhovne pjesme*, *Starine* 33, 1905, 266.

137 *Hrvatska književnost* . . . , 397—399; J. Vajs, n. dj., 262—266.

137a «Nec sanctae fidei vel doctrinae aliquod obstat sive missas in eadem slavinsca lingua canere sive sacrum evangelium vel lectiones divinas novi et veteris testamenti bene translatae et interpretatas legere, aut alia horarum officia omnia psallere . . . jubemus tamen, ut in omnibus ecclesiis terrae vestrae maiorem honorificentiam evangelium latine legatur et postmodum slavonica lingua translatum in auribus populi, latina verba non intelligentis adnuncietur.» V. Jagić, *Izabrani kraći spisi*, Zagreb 1948, 272; *Isp. Starine*, XII, 220.

138 A. Crnica, *Hrvati i Marija*, 6—10.

kretan način potkrepljuje i spomenuti podatak o dočeku pape Aleksandra III u Zadru.

Marijanskim kronološkim formulama IX—XII stoljeća ne možemo pridružiti adekvatne primjere na hrvatskom ili starocrkvenoslavenskom jeziku, budući da nemamo tako starih spomenika koji su do danas sačuvani kao što je naprotiv slučaj s pisanim latinskim jezikom. Vrijedno je, međutim, spomenuti da *više kodeksa*, točnije rečeno svi koji su sačuvani, a potječu na žalost tek iz XIV i XV stoljeća, *svoju dataciju započinju zavikom imena Božjega ili Isusova i Marijina*.¹³⁹ Mislim da ne možemo isključiti mogućnost da je ta pojava daleki odjek stare prakse marijanske datacije koja je mogla biti i daleko raširenija nego što to mi iz oskudnog broja sačuvanih dokumenata možemo pretpostavljati.¹⁴⁰

IV

Pisani i čuvani unutar čvrstih gradskih zidina, *liturgijski kodeksi pisani latinskim jezikom* sačuvani su u daleko većem broju od onih koji su pisani hrvatskim jezikom. Svojim sadržajem i provenijencijom oni s jedne strane svjedoče o vjerskim osjećajima i pogledima suvremenika, a s druge strane i o pravcima odakle su dolazili i stanoviti utjecaji na kasniji razvitak i stalno produbljivanje vjerskih a posebno marijanskih osjećaja hrvatskog naroda.

Već smo spominjali *samostan Svete Marije u Zadru* koji se ističe ne samo bogatstvom materijalnim nego isto tako i duhovnim, posebno pak svojom religioznom tradicijom. *Horae monasticae*¹⁴¹ i *Evangelistarium Vecenegaie*¹⁴² koji se sada nalaze u Bodleyan biblioteci u Oxfordu, te *Kalendar-godovnjak* i *Breviarium* koji se čuvaju u Budimpešti,¹⁴³ prvorazredan su izvor za proučavanje duhovne fizionomije i mariološkog stvaralaštva grada u kojem su spomenuti kodeksi nastali, kao

139 »V ime Isuhrstovo i Matere jęgo Marije« (natpis na početku misala iz grada Roča u Istri, poč. XIV st. danas u Beču u Narodnoj knjižnici Codex slav. 4); »V ime Hristovo i Djevi Marije. Amen.« (početak sačuvanog Ordo missae s kanonom koji se danas nalazi u Narodnoj biblioteci u Parizu, Codex slav. 11, a potječe iz g. 1380); pergamenski kodeks. Misal kneza Novaka iz god. 1368, prije datacije ima slijedeći zavik: »Va ime božie i svete Marie amin.« I sačuvani kodeksi iz XV stoljeća imaju na početku slične zavike: Va ime božie isvęte Marie vinou dęvi početie misala po zakonu rimskago dvora...« (Misal iz XV st., čuva se u Bodleyan biblioteci u Oxfordu, Cod. MS canon lit. 349); »V ime božie i dęvi Marie matere jęgo amen Početie čin misala« (Misal II sign. C 162a/2 u Studijskoj knjižnici u Ljubljani); »Va ime božie i svete Marie i vsęh svetih božih Amen Let gospodnih 1463.« (ova se invokacija nalazi u Frašćićevu psaltiru iz Istre); slična invokacija nalazi se i u Brevijaru Metropolitane u Zagrebu MR 161: »V ime Isuhrstovo i blaženie Marie Dęvi početak budi i svršenie 1442 noembra 2 dan.« O svim ovim kodeksima iscrpnije: J. Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*, Djela JA 38 1948, 4—40; J. Hamm, *Datiranje glagoljskih tekstova*, Radovi staroslavenskog instituta 1/1954, 11—17.

140 Budući da je broj sačuvanih glagoljskih spomenika iz XII i XIII stoljeća ne samo relativno nego i apsolutno mali, nije na temelju njih moguće dati nikakovu sliku kontinuiteta mariološkog načina datiranja, no ona nije niipošto isključena, dapače oslanjajući se na gornje podatke iz XIV i XV stoljeća možemo sa mnogo vjerojatnosti pretpostavljati da se taj specifični način datacije održavao »in continuo« kroz stoljeća.

141 Rukopis se danas nalazi u biblioteci Bodleyan u Oxfordu, sa signaturom Bodl. Canon. Lit. 277. Monastic Hours-Horae monasticae. V. Novak, *Zadarski kartular*, 44—45, 56, 76; M. Grgić, *Dva nepoznata svetomarijska rukopisa*, 178—181, 212.

142 V. Novak, isto., M. Grgić, n. dj., 124.

143 M. Grgić, n. dj., 126—223, posebno str.: 178—183, 198, 205, 212, 214—218.

i marijanskih osjećaja redovnica »*Sanctae Mariae Jadrensis*« koje su iz njih molile.

Uz spomenute kodekse samostana Svete Marije u Zadru, značajno mjesto zauzima *Liber sequentiarum samostana Svetog Frane u Šibeniku*.¹⁴⁴ Pisan je na pergameni, karolinškom minuskulom, neumiziran i iluminiran. Prema inicijalima¹⁴⁵ se može zaključiti da pripada školi sv. Gala, a njegovo franačko porijeklo pokazuju i molitve u čast sv. Vincencija (iz Bretanje koji je propovijedao po Rhecii), Korbilijana (biskupa iz današnjeg Chartresa), Lamberta biskupa, Mauricija, Gala, Remigija, Germana i Vedasta, Martina, Kristofora i Brigitte islandske djevice.¹⁴⁶ Na temelju naknadnih istraživanja iluminacija, literarnog sadržaja i neumatskog materijala ovog kodeksa, vrijeme njegovog nastanka može se definirati *potkraj XI stoljeća*.¹⁴⁷ Kodeks je prvotno pripadao benediktinskom samostanu Svetog Nikole koji se nalazio na otočiću pred ulazom u šibensku luku.¹⁴⁸

U prvom dijelu kodeksa fol. 1—16, nalaze se sekvencije i himni za blagdane Gospodnje, Gospine i svetaca kroz liturgijsku godinu. Na fol. 38—168 nalaze se trostruke misne molitve kojih ima 360 za sve nedjelje u godini, za kvatre, sve dane u korizmi, za blagdane i blagdanice Gospine, svetaca itd. Ima i posebnih prefacija i Communicantes. S obzirom na marijanske karakteristike vrijedno je spomenuti da se *Blažena Djevica Marija spominje u svim sekvencijama, odnosno himnima, uz blagdane Gospodinove*. U božićnoj sekvenciji »*Natus ante secula*« pjesnik ističe kako nam je spasenje došlo po tome što je *Krist od Djevice Marije uzeo tijelo* i tako oslobodio ljude od Evina prijestupa:

»*Hic corpus assumpserat
fragile
Sine labe originalis
criminis da carne
Marie virginalis
Quo primi parentis culpam
Eveque lasciviam tergeret
Hoc presens diecula loquitur...*«¹⁴⁹

Na blagdan *Uzašašća Gospodinova* pjesnik se sjetio Blažene Djevice makar i ovako kratkim spomenom:

144 Ivan Barbić, *Starinski šibenički kodeks u samostanu oo. Franovaca-Konventualaca* (Starohrvatska Prosvjeta, Knin 1895, 1, 16—22); Hans Folmesics, *Die illuminierten Handschriften in Dalmatien*, Leipzig 1917, 63—65; Krsto Stošić, *Rukopisni kodeksi samostana sv. Franje u Šibeniku*, Croatia Sacra, Zagreb 1933, 5, 21—22.

145 Fol. 38a, 39b, 73a, 84a, 118b.

146 K. Stošić, n. dj., 21.

147 A. Vidaković, *Sakramentar MR 126 Metropolitanske knjižnice u Zagrebu*, Posebni otisak Rada JA 287, Zagreb 1952, 54.

148 Bilješka in margine citiranog Stošićevog djela u arhivu samostana sv. Frane u Šibeniku.

149 Fol. 1a, usp. *Ber. Fr. Polonio, Vestigia cultus BMV Immaculatae per saecula ad S. Franciscum de Sebenico O M Conv.* 1955, rukopis koji se čuva u samostanskom arhivu.

«*Nam transilivit omnis
strenue montes
colliculosque bethel
Saltum de celo dedit
in virginalem ventrem
inde in pelagus seculi.*»¹⁵⁰

Marijanski je daleko više obojena sekvencija *In octava Nativitatis*, odnosno na Novu godinu, »*Eia recolimus*«¹⁵¹ dok se u uskrсноj sekvenciji¹⁵² i sekvenciji uz blagdan Presv. Trojstva¹⁵³ Blažena Djevica spominje samo usputno.

Hvalospjevima u čast Bogorodice u kojima se ističu njezine vrline, zasluge i svetost, posebno se ističu *sekvencije na blagdane Očišćenja Marijina, Uznesenja na nebo i na blagdan Rođenja Blažene Djevice*. Zbog njihove ljepote donijet ćemo ih u dodatku u cjelini. Ovdje ćemo, međutim, napomenuti samo to da su redovnici služeći se ovim himnima u liturgijskom štovanju Bogorodice i uzimajući ih kao bogati izvor misli uz Njezine blagdane i sami morali rasti u odanosti i štovanju Blažene Djevice razvijajući istovremeno i kod puka istu pobožnost i osjećaje.

Značajnu grupu kodeksa pruža nam *Metropolitanska biblioteka u Zagrebu*. Kodeksi koje ćemo spomenuti odreda su iz kraja XI stoljeća, odnosno *iz vremena osnivanja zagrebačke nadbiskupije*. Prvi je zapazio njihovu veliku vrijednost *Dom Germain Morin OSB*, kad je odmah iza prvog svjetskog rata nekoliko mjeseci boravio u Zagrebu. On je u VI svesku *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* (Münster 1926) objavio raspravu: *Manuscripts liturgiques hongrois des XIe et XIIe siècles*. Daljnjim proučavanjem nastavio je *Franjo Fancev* utvrdivši da se spomenuti kodeksi podudaraju s izvještajima najstarijih inventara katedrale, pa da je prema tome bogoslužni jezik zagrebačke stolne crkve bio od osnutka latinski, a ne staroslavenski, kako je mislio I. K. Tkalčić, zatim, da su se u staroj zagrebačkoj katedrali izvodile tzv. »*liturgijske igre*«,¹⁵⁴ koje su u ono vrijeme bile raširene po cijeloj zapadnoj Evropi.¹⁵⁵ Naročitu zaslugu za rasvjetljivanje porijekla, upotrebe i značenja pojedinog rukopisa, te za rekonstrukciju liturgijskog sadržaja »*zagrebačkog obreda*«, kako se ovaj razvio do XIV stoljeća, ima *Dragutin Kniewald*.¹⁵⁶

150 Fol. 7a.

151 Fol. 2ab. (vidi prilog).

152 Fol. 4b. (vidi prilog).

153 Fol. 8a. (vidi prilog).

154 Liturgijska igra »*Tractus stellae*« nalazi se u tzv. *Missale antiquissimum* (Agenda Pontificalis) MR 165 zagrebačke stolne crkve) Isp. F. Fancev, *Liturgijske igre u zagrebačkoj stolnoj crkvi*, Narodna starina, Zagreb 1925, 1—16.

155 A. Vidaković, n. dj., 56, F. Fancev, isto., 13; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 505—507. O crkvenim prikazanjima čiji je sadržaj bio kao i na Zapadu, otajstva rođenja, muke i smrti te uskrsnuća Isusova po tekstu Biblije, vidi u radu. A. Strgačić, *Hrvatski jezik i glagoljica u crkvenim ustanovama grada Zadra*, Zadar-zbornik, Zagreb 1964, 386—397. (Interesantno je spomenuti da je u mjestu Vodice kod Sibenika do danas sačuvan običaj da na Veliki Petak grupa mladića u odorama rimskih vojnika čuva »Isusov grob« do Velike subote, kada na »Slava« padaju kao onesviješteni — Krist je uskrsnuo. Ovaj podatak saopćila mi je prof. Marija Čičin-Sain. Taj je običaj do pred drugi svj. rat bio jako raširen a i danas ga ima, kao u Baškoj Vodi, Metkoviću.

156 A »*Hahoti kódex*« (Zágrábi MR 126) *jelentősége a magyarországi liturgia szempon-tjából*, Magyar Könyvszemle, Budapest 1938, 97—112; — *Das Sanctonale des ältesten ungarischen Sacramentars*, Jahrbuch für Liturgiewissenschaft XVI 1941, 1—21; — *A zágrábi érseki*

Dolazeći na čelo novoosnovane zagrebačke biskupije oko 1094. godine, biskup Duh, podrijetlom Čeh ili Slovak, donio je sobom za liturgijsku upotrebu *Sakramentar sv. Margarete MR 126*, *Benediktional MR 89*, *Pontifikalnu agendu MR 165*, *Evandelistarij MR 153* i tzv. *Radonovu bibliju* koja se danas čuva u Nacionalnoj knjižnici u Beču.¹⁵⁷ Ti kodeksi značajni su ne samo za razvoj »zagrebačkog obreda« nego isto tako i za razvoj marijanskog kulta u novoosnovanoj dijecezi kojoj je odmah na početku za zaštitnicu određena Blažena Djevica Marija na nebo uznesena.¹⁵⁸

Tome možemo dodati da zagrebačka nadbiskupija ima danas najveći broj Marijinih svetišta, što bez sumnje nije puka slučajnost.¹⁵⁹ Iz novog vjerskog središta nisu samo uklanjani još djelomični ostaci poganstva,¹⁶⁰ istovremeno odavde je svojim milosnim utjecajem zračio i čisti duh Velike Gospe, zaštitnice katedrale i biskupije.

S biskupom Duhom, koji je možda i sam bio benediktinac iz češkoga samostana Sazave, dolaze francuski benediktinci koji sa sobom donose i spomenute liturgijske knjige. Za *Sakramentarij sv. Margarete MR 126* i za *Pontifikalnu agendu MR 165* pošlo je D. Kniewaldu za rukom dokazati da su pisani prema predlošcima iz sjeveroistočne Francuske, točnije iz nadbiskupije Rouen.¹⁶¹ Tzv. *Radonova biblija* pisana je oko 800. za opatiju Saint Vaas u Arrasu.¹⁶² Francuski se utjecaj vrlo jasno odražava i u najstarijem zagrebačkom kalendaru, jer samo 184 blagdana otpada u rimski sloj, dok se 95 svetaca ubraja u francuski, a samo 109 blagdana u ostale slojeve.¹⁶³ Prvotna je dakle osnovica staroga zagrebačkog obreda a time i marijanske pobožnosti u njemu odražene, preuzeta iz benediktinskih samostana sjeveroistočne Francuske, odakle potječu i dva najstarija liturgijska kodeksa u Mađarskoj, tzv.

könyvtár MR 126 (XII sz.) *jelzésii sacramentariumának magyar rétege a MR 67 sz. zágrábi Breviarium (XIII sz.) megvilágításában*, Panonhalmi Szemle, Panonhalma 1938, 36—50; — *Najstariji zagrebački red i čin mise*, Croatia Sacra, Zagreb 1938, 1—30; — *Origine française du plus ancien sacramentaire de Zagreb*, Annales de l'Institut français de Zagreb 1938, 4, 1—7; *Zagrebački sakramentarij sv. Margarete MR 126*, Serta Hoffileriana, Zagreb 1940, 454—464; — *Zagrebački liturgijski kodeksi XI—XV stoljeća*, Croatia sacra, Zagreb 1940, 1—128; — *Obredi i obredne knjige zagrebačke stolne crkve 1094—1788*, Katolički list, Zagreb 1940, 1—66; — *Proprium de tempore zagrebačke stolne crkve 1094—1788*, Zagreb 1941, 1—104.

157 A. Vidaković, n. dj., 75—76; D. Kniewald, *Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa*, Rad Akademije 279, Zagreb 1944.

158 Isp. bilj. 37.

159 A. Crnica, navodi 55 Marijinih svetišta na teritoriju zagrebačke nadbiskupije (*Hrvati i Marija*, Zagreb 1953, 22—55).

160 Prema ispravi ostrogonskog nadbiskupa Felicijana iz 1134. god. (koje se original nalazi u zagrebačkom nadbiskupskom arhivu): »Kad je vladao plemeniti kralj Ladislav a primatostrogonske crkve upravljao Acha, nadbiskup bački bio Fabijan, vesprimski biskup Kuzma... spomenuti kralj je po nadahnuću božanske milosti i po savjetu ovih i ostalih plemića utemeljio zagrebačku biskupiju, naime, da one, koje je bludnja idolopoklonstva otudila od stovanja boga, biskupova briga privede na put istine (videlicet ut quos error idolatrie a dei cultura extraneos fecerat, episcopalis cura ad viam veritatis reduceret). Da, dakle, pouči neznanje toga puka nađe zgodnoga nekoga Čeha časna života imenom Duh...« N. Klaić, n. dj., 498, 499; Smičiklas, CD II, 42—43; F. Šišić, *Priručnik izvora*, I, 322; F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 616.

161 D. Kniewald, *Das Sanctonale...*, 1—21; — *Hartwick püspök Agenda Pontificalis, A Magyar Könyvszemle*, Budapest 1941, I.

162 D. Kniewald, *Najstariji spomenik hrvatskog jezika pisan latinicom*. Obzor 1940, br. 29 od 6. veljače.

163 N. Klaić, n. dj., 507.

Szelepchény-kodex¹⁶⁴ iz prve polovice XI stoljeća i Pray-kodex iz posljednjeg decenija XII stoljeća.¹⁶⁵

Jasnu i konkretnu sliku utjecaja tih gore spomenutih kodeksa na razvoj marijanskog kulta u novoosnovanoj biskupiji teško je dati. Naime, svi su oni došli na teritorij zagrebačke nadbiskupije zadnjih godina XI stoljeća, u vrijeme kada je kršćanstvo nesumnjivo bilo tamo rašireno unatoč onih koji su se zadržali još u poganstvu ili su se pak u njega vratili zbog nedostatka organizirane duhovne pastve. U svakom slučaju, još prije dolaska biskupa Duha znademo da je bar na teritoriju Zagreba postojao od starine sačuvan kult Blažene Djevice Marije čija je crkva postala i prva katedrala novoosnovanog biskupskog središta.¹⁶⁶ Prema do sada pronađenim i utvrđenim podacima, prva Gospi-na svetišta u zagrebačkoj biskupiji javljaju se tek u XIII stoljeću.¹⁶⁷ Izgleda međutim sasvim nevjerovatnom pretpostavka da nije i ranije bilo crkava Gospi posvećenih na teritoriju biskupije kojoj je ona vrhovni patron, te će biti vjerojatnije da je takvih crkava i svetišta bilo i ranije ali da nam podaci nisu sačuvani budući da su mogli i morali stradati u toku burne povijesti, prvo, tatarskih pustošenja u 1242. godini kada su stradala sva mjesta koja nisu imala čvrste gradske bedeme¹⁶⁸ a zatim u stoljetnim borbama s Turcima, koji, istina, nisu namjerno rušili same crkve ali su zato ognjem i mačem osvećivali svaki otpor slobodoljubivog kršćanskog puka.¹⁶⁹

Za vrijeme turskih provala posebno je stradao slavonski dio zagrebačke biskupije, kao i čitava Slavonija. Naime, *Slavonija od Čazme do Zemuna imala je oko 1500, tj. uoči sistematskih i konačnih turskih provala, oko 430 župa, 50 samostana i preko 600 svećenika*, mnogo tvrđa, trgovišta i sela.¹⁷⁰ Sve to dokazuje da je hrvatski narod u ovoj pokrajini bio brojani i kulturni.¹⁷¹ Goleme ruševine slavonskih crkvi i samostana,

164 Radó Polikarp OSB, *Hazánk legrégibb liturgikus könyve: A Szelepchény-kodex*, Magyar Könyvszemle 1939, 352—412; isti, *Index codicum manuscriptorum liturgicorum regni hungarie*, Budapest 1941, 53.

165 D. Kniewald, *A Pray-kodex Sanctoralaja*, Magyar Könyvszemle 1939, 413—455; isti, *A Pray-kodex miserendje*, Theologia 1939, 1—27, 97—111.

166 I. K. Tkalčić, *Povjesni spomenici grada Zagreba*, I, CXLIV; F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 618.

167 Hortencije, M. B. Čučerska, prilog hrv. crkvenoj povjesnici, Zagreb 1908; A. Eggerer, *Pharmacopaea coelestis seu Maria Remetensis...*, Graecci 1672; J. Barle, *Remete, povjesni podaci o samostanu, župi i crkvi*, Zagreb 1914; Đ. Deželić M., *Čudotvoran kip u Ivaniću*, Prosvjeta 1903, 609—614; *Rac Stanko, Ivanička svetišta*, Hrvatska Straža, 1940, br. 30; *Majka B. Volavska v. Liber memorabilium Parochiae Petroviniensis*, u žup. arhivu Volavlj; *Relatio Caroli Jaugger*, parochi Petroviniensis de d. 30. I 1868. rkp. u žup. arhivu; M. B. Račanska, *Spomenica župe Rača*, u žup. arhivu; M. B. *od Milosti Samobor*, *Historia Ecclesiae et Conventus Samoboriensis composita ex variis scriptis a*, 1903, u samost. arhivu; R. Linić, *Nadopune povijesti »Franjevačkog samostana u Samoboru»*, *Samoborski List*, 1930, br. 4—5; M. B. *od Bežda, Biškupec kod Varaždina, Belošević Stjepan, Županija varaždinska i grad Varaždin*, Zagreb 1926; *Gospa Našička*, *Protocollum antiqui conventus Divi Antonii Thaumaturgi a Nassicis*, 2 vol., u samost. arhivu; *Schematismus Provinciae SS. Cyrilli et Methodii*, 1940.

168 Isp. bilj. 159.

169 Francuski se utjecaj vrlo jasno odražava u najstarijem zagrebačkom kalendaru, u kojem se nalazi 95 svetaca koji se ubrajaju u francuski sloj. N. Sertić, *Kalendar zagrebačke stolne crkve 11.—19. stoljeća*, Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka, I dio, Zagreb 1944, 148.

170 F. Fancev, *Liturgijske obredne igre*, 1—16; D. Kniewald *Hartwick Györi püspök: Agenda Pontificalis*, I; I. K. Tkalčić, *Povjesni spomenici...*, XI, 138, *Croatia Sacra XIX* 1940, 7—12.

171 N. Klaić, n. dj., 507.

koje je gledao sa zadivljenjem papin vizitator oko g. 1630, svjedočile su poslije stotinu godina da su tu bila nekada »blažena vremena«,¹⁷² i da je narod bio na duhovnoj i moralnoj visini, otprilike kao i narodi zapadne Evrope u to vrijeme,¹⁷³ U takvim uvjetima morala je biti i daleko razvijenija pobožnost prema Blaženoj Djevici u čemu je naročita zasluga išla upravo redovnicima.¹⁷⁴

Nakon tog ekskursa, koji je bio nužan da bi se ispunila praznina nedostatka spomenika ranijeg perioda, vratit ćemo se na sačuvane kodekse u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu a koje smo maločas spominjali. Možemo odmah istaknuti da su sačuvane liturgijske knjige iz kraja XI st. uzete u cjelini vrlo bogate marijanskim sadržajem. Liturgijske tekstove koji se odnose na Bl. Dj. Mariju donijet ćemo u dodatku no ipak ćemo ih ovdje bar uzgredno spomenuti. *Sakramentar MR 126* sadrži molitve, odnosno promjenjive misne dijelove za blagdane: Svijećnice,¹⁷⁵ Blagovijesti,¹⁷⁶ Navečerja Uznesenja Marijina na nebo,¹⁷⁷ Uznesenja Marijina (uz ovaj blagdan nalazi se i posebno Predslovlje),¹⁷⁸ i Rođenja Marijina (također s vlastitim predslovljem).¹⁸⁰ Bogatiji je sadržajem *Benedikcional MR 89*, koji sadrži dvostruke misne molitve za blagdan Svijećnice,¹⁸¹ vlastite molitve na Blagovijest (koje nisu istovjetne s onima iz Sakramentara MR 126),¹⁸² i Uznesenje Marijino na nebo¹⁸³ te dvostruke za blagdan Rođenja Blažene Djevice.¹⁸⁴ *Agenda Pontificalis MR 165* donosi samo »*Ordo in Purificatione Sanctae Mariae*« no taj red službe za Svijećnicu toliko je bogat raznolikošću i dubinom svoga sadržaja, različitim molitvama, predslovljem i dva neobično bogata himna, da bi sam zavrijedio posebnu obradu i studiju.¹⁸⁵ Sve gore spomenute tekstove donosimo u dodatku zbog njihova izuzetnog bogatstva formom i sadržajem, kao što je slučaj i s onim himnima koji su zabilježeni u šibenskom sakramentaru, odnosno Codexu nr. 1 šibenskog franjevačkog samostana. Ne upuštamo se ovdje u njihovu posebnu analizu jer bi nas to predaleko odvelo od samog okvira naše teme ali je zato nužno istaknuti da njihov bogat i raznoliki marijanski sadržaj nije mogao ostati bez značajnog utjecaja na razvoj marijanskih osjećaja redovnika i svećenstva koji su se njima služili i njima inspirirani propovijedali puku o Bogorodici, Uvijek djevici, Zagovornici i Majci.

Izuzetnu, možda čak i veću pažnju od šibenskog i zagrebačkih kodeksa, zaslužuju ranije spomenuti *kodeksi samostana Svete Marije u*

172 A. Crnica, n. dj., 18.

173 »Hrvatski narod pripada onim katoličkim narodima, koji se posebno ističu štovanjem Bl. Dj. Marije, Majke Božje. Hrvati nazivlju Bl. Dj. Mariju svojom Kraljicom, a remetski Pavlin O. Andrija Eggerer pisao je g. 1672., da je Hrvatska u potpunom smislu Marijanska — regnum Croatiae vere Marianum.« A. Crnica, n. dj., 1

174 U citiranom djelu A. Crnica je u prvom dijelu prikazao razvoj hrvatske mariologije (2—6), zatim Marija u hrvatskom pjesništvu (6—10), Marija u hrvatskoj umjetnosti (10—14), Marija u hrvatskoj glazbi (14—18), Marijanski običaji (18—21) a zatim Hrvatska Marijina svetišta (21—175) pruživši tako jednu zaokruženu sliku štovanja Marije u Hrvatskoj. Svoje djelo zamislio je samo kao nacrt djela *Gospina Hrvatska*, koje nije dospio prirediti, no obilje literature i podataka koji se nalaze unutar ovog »nacrta« daju mogućnost da se taj hvalevrijedan posao nastavi. Bez sumnje možemo dodati i to da će u ovom smislu vrlo važnu i značajnu ulogu odigrati i svi radovi, bilo pojedinačno, bilo u cjelini koji su održani prigodom Mariološko-marijanskog međunarodnog kongresa u Zagrebu, budući da svojom okvirnom problematikom (do XI stoljeća) postavljaju temelje za dalja istraživanja i kontinuirani znanstveni rad, rad na području hrvatske mariologije.

Zadru, budući da su ne samo pisani najvjerojatnije u svetokrševanskom skriptoriju u Zadru već i u pojedinim svojim dijelovima i inspirirani pradavnom pobožnošću Zadrana prema Majci Božjoj. U ovom radu nisam ih posebno tretirao budući da upravo u ovom skupu radova njih iscrpno i studiozno obrađuje Marijan Grgić. Uvjeren sam da je ovakvih tekstova kao što su zaderski, šibenski i zagrebački bilo u prošlosti daleko više, i oni bi našu sliku mogli upotpuniti još bolje, no i ti uzeti pojedinačno i u cjelini ipak sasvim jasno mogu pokazati koja su bila žarišta i odakle su dolazili i mogli dolaziti utjecaji na razvoj i procvat marijanske pobožnosti kod Hrvata.¹⁸⁶

* * *

Sačuvani liturgijski kodeksi, brojne crkve Gospi posvećene, samostani kojima je ona bila nebeski patron i isprave koje Blaženu Djevicu na jedan ili drugi način časno spominju, potvrđuju pretpostavku da je *marijanski kult kod Hrvata bio integralni dio njihove kršćanske i nacionalne osobnosti*. Tokom stoljeća taj kult ni u kojem periodu nije slabio, naprotiv stalno se je razvijao i napredovao sve do naših dana.

Naizgled nedovoljne i nepotpune podatke iz prvih vremena nakon doseljenja obilno dopunjavaju sačuvani spomenici kasnog srednjeg vijeka i početka novog kad je naš čovjek u jednoj ruci morao držati mač a u drugoj kunicu, braneći krst časni i slobodu zlatnu, stavljavajući na svoje zastave Gospin lik¹⁸⁶ i gajeći nadu da »*Regnum Croatiae vere marianum*«¹⁸⁷ neće propasti doklegod bude Nju, Bogorodicu, častio kao zagovornicu i majku.¹⁸⁶